FORSVARETS BYGNINGS- OG ETABLISSEMENTSTJENESTE

BORRIS SKYDETERRÆN

DRIFTS- OG PLEJEPLAN **2013-2027**

FORSVARET

NATURA 2000

Titel Borris Skydeterræn, Drifts- og plejeplan 2013-2027

Udgivelse Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste. 2013

Udarbejdelse Dansk Jagtakademi, biolog Niels Kanstrup

Kvalitetssikring Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste, skovrider Ole Noe

Godkendelse Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste, chef for Miljø- og Energiafdelingen Boie Skov Frederiksen

Fotos Michael Sand og Dansk Jagtakademi, hvor ikke andet er anført

Layout og produktion BUCHS AS

ISBN 978-87-92898-17-3

Internetversion Planen kan findes i elektronisk format på www.forsvaret.dk/fbe

INDHOLD

1. RESUMÉ **8**
2. INDLEDNING **10**
2.1. Forsvarets drifts- og plejeplaner 10
2.2. Konkret om drifts- og plejeplanen for Borris Skydeterræn 15
3. MÅLSÆTNING **20**
3.1. Forsvarets generelle driftsmålsætninger 20
3.2. Konkrete drifts- og plejemålsætninger for Borris Skydeterræn 22
4. STATUS **28**
4.1. Ejendomsoversigt og kortgrundlag 28
4.2. Militær anvendelse 33
4.3. Naturbeskyttelse 39
4.4. Publikumshensyn 75
4.5. Landskab og historie 76
5. ANALYSE **82**
5.1. Evaluering af tidligere plan 83
5.2. Analyse af ny indsats 83
6. VISIONER **90**
6.1. Landskabstyper 92
6.2. Naturudviklingstyper 94
6.3. Skovudviklingstyper 102
6.4. Landskabs- og naturelementer 108
7. MODELLER **112**
7.1. Urørte arealer 112
7.2. Regulering af bevoksning med træer og buske 114
7.3. Regulering af græsser, urter og dværgbuske 119
7.4. Metoder til successionsstart 124
7.5. Hydrologimodeller 126
7.6. Bekæmpelse af invasive arter 128
7.7. Fortidsminder 129
7.8. Beskyttelse af dyrelivet 129
7.9. Publikumshensyn 129
8. AKTIVITETER **132**
8.1. Rydning 132
8.2. Slåning 133
8.3. Græsning 133
8.4. Afbrænding 134
8.5. Afskrælning 134
8.6. Kultivering 134
8.7. Hugst og foryngelse 135
8.8. Habitattrægrupper og –træer 135
8.9. Hydrologi 136
8.10. Bekæmpelse af invasive plantearter 137
8.11. Fortidsminder og kulturspor 137
8.12. Publikumshensyn 138
8.13 Ikke-modelbeskrevne aktiviteter 139
9. REFERENCER **140**
10. BILAG **142**

LÆSEVEJLEDNING

Drifts- og plejeplanen indeholder 10 kapitler med følgende emner:

Kapitel 1 (Resumé):
Kortfattet opsummering af drifts- og plejeplanens indhold.

Kapitel 2 (Indledning):
Beskrivelse af baggrunden for drifts- og plejeplaner på Forsvarets arealer såvel generelt som specifikt.

Kapitel 3 (Målsætning):
Gennemgang af de kort- og langsigtede målsætninger for Borris Skydeterræn fordelt på strategiske, taktiske og operationelle mål.

Kapitel 4 (Status):
Status for forholdene i Borris Skydeterræn ved planperiodens start.

Kapitel 5 (Analyse):
Analyse af indsatsprogrammet for den kommende planperiode og tilhørende prioriteringer.

Kapitel 6 (Visioner):
Opstilling af langsigtede visioner for landskabets fremtidige overordnede udvikling og udspecificering af landskabs-, skov- og naturudviklingstyper.

Kapitel 7 (Modeller):
Beskrivelse af aktivitetsmodeller for de mest fremtrædende aktivitetstyper i den kommende planperiode.

Kapitel 8 (Aktiviteter):
Anvisning af planperiodens konkrete realisering af indsatsprogrammet ved hjælp af specifikke aktiviteter.

Kapitel 9 (Referencer):
Sammenstilling af litteraturhenvisninger fra drifts- og plejeplanens enkeltkapitler.

Kapitel 10 (Bilag):
Udvalgte bilag til understøttelse af drifts- og plejeplanens hovedtekst.

Hvert af ovennævnte kapitler (undtaget Kapitel 1) indledes med en kort opsummering af kapitlets væsentligste indhold. Denne opsummering fremgår med kursiv for at adskille den fra den øvrige tekst.

1. RESUMÉ

Siden 1991 er der for en række af Forsvarets skyde- og øvelsesområder udarbejdet drifts- og plejeplaner med henblik på at sikre rammerne for uddannelse og træning af militære enheder under realistiske vilkår og samtidig tilgodese hensynet til naturbeskyttelse og rekreative interesser. Planerne udarbejdes i henhold til Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes bestemmelse for drifts- og plejeplaner (FBE, 2011a). Målsætningen for driften af Forsvarets arealer er sammensat af mål for: militær anvendelse, naturbeskyttelse og publikumshensyn. Disse forskelligartede mål er formuleret og prioriteret i drifts- og plejemålsætningerne for de enkelte terræner og på grundlag af Forsvarets øvrige generelle retningslinjer udmøntet i en række arealtilknyttede plejemålsætninger.

Nærværende drifts- og plejeplan fastsætter rammen for udviklingen af Borris Skydeterræn for perioden 2013-2027, som udgør den samlede planperiode. Planen fastsætter som et grundlæggende mål at bevare Borris Skydeterræn som et velfungerende uddannelsessted med base for udvikling af terrænet med henblik på at sikre Totalforsvarets behov. Samtidig sættes målene for naturbeskyttelse på Borris meget højt og sidestilles med de militære mål. De er affødt af terrænets store naturværdier, herunder både nationalt og internationalt beskyttede og prioriterede naturtyper og arter, hvor Natura 2000-målsætningerne spiller en særlig rolle. Samtidig er der tilknyttet væsentlige rekreative interesser.

Drifts- og plejeplanen giver en detaljeret status for forholdene i Borris Skydeterræn ved planperiodens start, herunder ejendoms- og matrikelforhold, forvaltning, militære aktiviteter, arealanvendelse, naturværdier, publikumshensyn m.v. Der er årligt ca. 230 skydedage i Borris Skydeterræn. Terrænet er sammenlagt på 4.743 ha, der med undtagelse af 55 ha er udpeget som Natura 2000-område nr. 67 Borris Hede. 2.230 ha er egentlige habitatnaturtyper. 3.813 ha er naturtyper beskyttet efter dansk lovgivning, og den resterende ikke-beskyttede del spiller en ikke ubetydelig naturmæssig og landskabelig rolle. Terrænet er levested for en række højt prioriterede og internationalt beskyttede arter af både insekter, fisk, padder, krybdyr, fugle og pattedyr og ligeledes mange både sjældne og almindelige og egnskarakteristiske plante- og dyrearter. Hertil kommer værdien af det karakteristiske, åbne hedelandskab og en række vigtige fortids- og kulturminder, herunder 14 relativt velbevarede gravhøje.

I forhold til naturbeskyttelsen er de største udfordringer sikring af den lysåbne og våde natur, herunder især de vidtstrakte hedeflader og økosystemerne omkring Omme Å. Tilgroning med vedplanter er en konstant trussel, og der planlægges en omfattende indsats for at bevare områdets lysåbne natur og de tilknyttede arter igennem fortsat hedepleje i form af afbrænding, slåning og rydning af træer og buske. Der planlægges med afgræsning af et større areal, hvor dette er muligt i forhold til skydeaktiviteterne. Ydermere iværksættes et program til sikring af mere naturlig hydrologi i form af især lukning af afvandingsgrøfter. Dette sker i opfølgning af den indsats, der allerede er gjort i den udløbne plan. Sikringen af det åbne landskab og de lysåbne naturtyper sker under hensyn til en generel fordring om at bevare skovbevoksede randområder for til dels at dæmpe støjen fra skydeaktiviteterne og ligeledes at afskærme for tilførsel af næringsstoffer fra de omkringliggende landbrugsarealer.

En væsentlig prioritet i planarbejdet er at opstille en langsigtet vision for terrænets landskabelige udvikling i retning af skovbevokset, halvåbent og åbent landskab og heri tilgodese både brugs- og naturbevarelsesmæssige fordringer. Der fastlægges en række naturudviklingstyper for de åbne og halvåbne landskaber og parallelt hertil

skovudviklingstyper for de lukkede, skovbevoksede landskaber. Helhedsbilledet i Borris Skydeterræn er som følge af de oprindelige og højt prioriterede hedearealer et meget åbent landskab. For skovplanlægningen gennemføres naturnær skovdrift med en stor vægt af urørt skov og i øvrigt konvertering af fyrre- og granplantagerne til mere løvskovsprægede skove, særlig egeskove. Hertil kommer udlægning af et større areal med græsningsskov.

Selve indsatsen formuleres i planens model- og aktivitetsafsnit. Modellerne er fastlagt ud fra Forsvarets generelle retningslinjer for forvaltning af de forskellige arealtyper og omsættes til konkrete aktiviteter, hvor der for Borris Skydeterræn er tale om en meget bred palet af både éngangsindgreb og løbende naturpleje. Således planlægges hel eller delvis rydning af ca. 170 ha skov og kratarealer, 9 projekter, der igennem vandstandshævning sikrer mere naturlig hydrologi på anslået 240 ha, 6 projektområder, hvor der kultiveres med mange års mellemrum med henblik på sandmarksdrift (ca. 70 ha). Hertil kommer afskrælning af 2 mindre hedeområder og regelmæssig slåning af 500 ha græsland og hede, hedepleje af 1.200 ha ved turnusafbrænding ud over de utilsigtede brande, der opstår ved skydning. Græsning iværksættes på ca. 435 ha fordelt på både beskyttede og ikke beskyttede naturtyper. Omme Å-dal (ca. 600 ha) udlægges som et jagtfrit område for at sikre optimal afgræsning med kronvildt. De invasive arter glansbladet hæg og italiensk gyvel bekæmpes generelt og ved en særlig indsats på Borris Sønderland (ca. 2.000 ha).

Drifts- og plejeplanen er vedtaget af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste den 11. marts 2013. Et resumé af Natura 2000-indsatsen i Borris Skydeterræn er tilgået Ringkøbing-Skjern kommune september 2012.

2. INDLEDNING

Igennem de sidste 100 år er en række områder i Danmark blevet udlagt til militære formål, særligt som skyde- og øvelsesterræner. Forsvaret råder således i dag over et samlet areal på ca. 33.000 ha, hvoraf størstedelen udgøres af nogle få meget store terræner. En stor del af arealet udgøres af naturområder eller tidligere landsbrugsarealer, der i en lang årrække ikke har været i omdrift. Der er også på en del terræner arealer, som er bortforpagtet til ekstensivt landbrug eller som drives som skov. De væsentligste målsætninger for arealerne er dog anvendelsen til militære uddannelsesformål og naturbeskyttelse, hvortil kommer, at Forsvarets arealer i disse år åbnes for publikum, når dette kan forenes med de primære målsætninger. For langsigtet at tilgodese de interesser, der er tilknyttet terrænerne, er det helt afgørende at sikre en effektiv og målrettet planlægning, hvilket har været en høj prioritet hos Forsvaret igennem de seneste årtier.

Borris Skydeterræn er det næststørste af Forsvarets terræner. Ligeledes rummer terrænet meget betydelige naturressourcer af både dansk og international standard, hvortil kommer hensyn til rekreative interesser. Det er åbenlyst, at der i særdeleshed for et så betydningsfuldt terræn som Borris er et stort behov for sikker planlægning. Dette kommer til udtryk i den udløbne og den nærværende, nye drifts- og plejeplan.

2.1. Forsvarets drifts- og plejeplaner

Siden 1991 er der for en række af Forsvarets skyde- og øvelsesområder udarbejdet drifts- og plejeplaner med henblik på at sikre mulighederne for den nødvendige uddannelse og træning af enheder under realistiske vilkår og samtidig tilgodese hensynet til naturbeskyttelse og rekreative interesser. Der foreligger i dag 44 sådanne planer, der er udarbejdet i et samarbejde mellem Naturstyrelsen og Forsvaret.

Fra 2007 har Forsvaret besluttet selv at udarbejde nye og revidere eksisterende planer i takt med, at disse udløber. Drifts- og plejeplanerne er således fortsat det redskab, som Forsvaret anvender til at implementere miljø- og naturstrategien (Forsvarsministeriet, 2012) og gennemføre en arealforvaltning, der bedst muligt afvejer de mange hensyn, der knytter sig til militære terræner. Det sikres løbende, at eksisterende og nye lovmæssige bindinger, herunder fx kravene til beskyttelse af internationalt prioriterede naturtyper og arter, bliver integreret i planlægningen. Planerne udarbejdes i henhold til Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes Bestemmelse for drifts- og plejeplaner (FBE, 2011a).

Drifts- og plejeplaner omhandler i princippet alle forhold, der knytter sig til forvaltningen af de militære områder. Problematikken om støjgener fra militære aktiviteter er dog ikke indeholdt, men henhører under særlig regulering via Bekendtgørelse om støjregulering af Forsvarets øvelsespladser og skyde- og øvelsesterræner (Bekendtgørelse nr. 641 af 14. juni 2007).

2.1.1. Formål og målgruppe

Formålet med drifts- og plejeplaner er at sikre et bindende dokument, der

- beskriver de militære, naturbeskyttelses- og driftsmæssige målsætninger, der knytter sig til et givet terræn,

- fremlægger en status for terrænets værdier og anvendelse,
- foretager en analyse af, hvordan målsætningerne bedst tilgodeses og forenes,
- opstiller visioner for den langsigtede udvikling af terrænet,
- fastlægger generelle modeller og konkrete aktiviteter for forvaltningen i den pågældende planperiode, og
- sikrer ejerskab blandt såvel interne som eksterne bidragydere igennem inddragelse i tilblivelsesprocessen.

Den primære modtager af drifts- og plejeplanen er den stedlige, forvaltende myndighed, der har ansvaret for den daglige drift af terrænet og implementering af planen, samt de militære brugere. Hertil kommer øvrige myndigheder, frem for alt kommunen, som med drifts- og plejeplanen opnår et solidt og veldokumenteret udgangspunkt for administrationen af lovgivning på terrænerne, særligt lovgivning om planlægning, miljømål, naturbeskyttelse og vandløb. Endelig er planen rettet mod befolkningen, herunder ikke mindst lokale interessenter, der ønsker at anvende terrænerne til fritidsformål.

2.1.2. Indhold

Det er hensigten, at reviderede og nye drifts- og plejeplaner bliver så operationelle som muligt. De beskrivende afsnit ønskes således begrænset, så planerne i videst mulige omfang refererer til allerede publiceret eller på anden måde tilgængelig information, fx udløbende eller udløbne drifts- og plejeplaner, der rummer en stor mængde meget værdifuld dokumentation. Samtidig er det hensigten, at

planerne for at bevare størst mulig aktualitet ikke beskriver forskrifter og målsætninger, der er stærkt foranderlige. Dette gælder ikke mindst de militære målsætninger, der igennem de senere år har vist sig at ændres over kort tid. Her vil drifts- og plejeplanen frem for alt være en reference til de strateginotater, som Forsvaret udarbejder og løbende reviderer. Drifts- og plejeplanen er således en ramme, der skal sikre samordning af målsætninger og aktiviteter og derudover anvise den konkrete indsats på naturbeskyttelsesområdet. Udmøntningen af militære målsætninger vil ske indenfor rammen af planen, men igennem konkrete projekter, der formuleres separat og i hvert enkelt tilfælde gennemgår myndighedsbehandling.

De nye planer følger en kapitelstruktur, hvor målsætningen for de tilknyttede interesser vil vægtes højt, således at denne igennem et analyseafsnit kan omsættes til egentlige aktiviteter. En gennemgående struktur i planerne er opdeling i følgende tre hovedfelter:

Militær anvendelse: Uddannelse og træning af personel og enheder og udvikling af materiel.
Naturbeskyttelse: Bevarelse og genskabelse af naturværdier. Herunder behandles fortidsminder.
Publikumshensyn: Adgang, information og formidling.

2.1.3. Planperiode, ændringer, revision og tillæg

Planperioden for drifts- og plejeplaner er fastsat til 15 år, og aktiviteter vil blive tilrettelagt indenfor denne tidsramme. Der kan for særlige delemner være tale om en kortere implementeringsfrist. Første periode for fx Natura 2000-planlægningen er 2009-2015 og anden periode er 2016-2021. Denne del skal således i princippet evalueres 2 gange i løbet af perioden for drifts- og plejeplanen, hvilket kan indebære en administrativ ændring af planen i det tilfælde, hvor der alene er tale om småjusteringer, et plantillæg eller en fuld revision, hvis der er tale om meget omfattende behov for ændringer.

Ændringer i planer, der ikke umiddelbart forestår revision, kan foretages af Forsvaret efter behørig inddragelse af eksterne, herunder myndighederne og andre. Ligeledes kan der for sådanne planer udarbejdes tillæg for specifikke, afgrænsede temaer, fx Natura 2000-bindinger.

Ved planernes udløb vil der ske en egentlig revision, således at den ny version træder i kraft senest, når den eksisterende planperiode udløber. Der vil dog i de fleste tilfælde blive tale om, at planerne revideres halvvejs i planperioden på 15 år. Revisionen består i en evaluering af den foregående planlægning og indsats, samt en opdatering af status, herunder lovmæssige krav. På grundlag heraf indstilles eller videreføres eksisterende aktiviteter, ligesom der kan gennemføres nye. Revisionen består desuden af opdatering af digitalt og analogt kortmateriale. Planperioden fremskrives ved revisionen til 15 år.

2.1.4. Planproces

Udarbejdelse af en drifts- og plejeplan indebærer en række faser: Igangsættelse, indsamling af data og materiale, formulering, høring, beslutning og publicering, hvorefter kommer implementeringen. Interne brugere og eksterne bidragydere bliver inddraget via høring og konsultation med henblik på identificering af forslag og ønsker til planlægningen samt indsamling af relevante data fra forskningsinstitutioner, myndigheder, nabolodsejere og interesseorganisationer. Inddragelse vil ske dels formelt og dels uformelt. Planprocessen, der er nærmere beskrevet i Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes generelle retningslinjer for udarbejdelse af drifts- og plejeplaner (FBE, 2011a), påhviler tjenesten.

2.1.5. Virkning, retslig baggrund og myndighedsinddragelse

Drifts- og plejeplaner er ikke juridisk bindende, og en række af de aktiviteter, de beskriver, kræver uanset, om de er nedfældet i drifts- og plejeplanen, dispensation, tilladelse mv. i henhold til dansk lovgivning, herunder lovgivning, der er en udmøntning af internationale regler.

Igennem inddragelse af interessenter i tilblivelsesprocessen har Forsvaret dog en berettiget forventning om, at myndighedsbehandlingen af de planlagte aktiviteter vil ske med udgangspunkt i drifts- og plejeplanen, og dermed smidigt og hurtigt. Tilsvarende forventes det, at planerne bliver en platform for samarbejde mellem Forsvaret og lokalsamfundet og bidrager til gensidig forståelse for terrænernes drift, pleje og flersidige anvendelse.

2.1.6. Relation til lovgivning

Forsvarets drifts- og plejeplaner oplister traditionelt de lovmæssige bindinger, der har betydning for det enkelte terræn, herunder de konkrete forhold, der gælder i form af fx udpegning af beskyttede naturtyper (Naturbeskyttelsesloven), fredskov (Skovloven) og fortidsminder (Museumsloven). Denne del er fravalgt i de nye planer, da de foreliggende lovforskrifter er omsat i Forsvarets egne bestemmelser, der ligger til grund for de nye drifts- og plejeplaner, herunder den nærværende. Desuden er vurderingen af krav om myndighedsbehandlinger af plejetiltag, projekter, anlæg mv. en fast etableret del af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes sagsbehandling, hvormed indholdet af de enkelte forskrifter ikke kræver en nærmere beskrivelse i drifts- og plejeplanerne.

En ny forskrift for mange terræner er Natura 2000-planerne. Her skal Forsvaret gennemføre passende foranstaltninger med henblik på at undgå forringelse af beskyttede naturtyper og levesteder for arter. Ydermere skal Forsvaret træffe passende foranstaltninger med henblik på at undgå forstyrrelse af de arter, for hvilke områderne er udpeget, for så vidt disse forstyrrelser har betydelige konsekvenser for opnåelse af bevaringsmålsætningen for de beskyttede arter. Den generelle bevaringsmålsætning for Natura 2000-områderne er at sikre eller genoprette en gunstig bevaringsstatus for de arter og naturtyper, som områderne er udpeget for at beskytte. Bortset fra et område på 55 ha i den sydøstlige del af terrænet er hele Borris Skydeterræn udpeget som Natura 2000-område nr. 67 Borris hede. Ringkøbing Skjern kommune har i 2012 udarbejdet en handleplan for Natura 2000-området. Her har Forsvaret bidraget med et resumé af planlægningen i Borris Skydeterræn.

Til vurdering af indsatsen anvender Forsvaret Natura 2000-planerne, der på grundlag af basisanalyser udarbejdet af de tidligere amter og nationale miljøcentre identificerer trusler. Trusler angives i planerne som aktuelt forekommende og konkrete påvirkningsfaktorer, der enkeltvis eller i samvirkning vil kunne forhindre, at naturtyperne og arterne opnår gunstig bevaringsstatus. Forsvaret opfatter Natura 2000-planerne som ”screeninger”, der identificerer alle aktuelle trusler. Ud fra dette vurderer Forsvaret i samråd med øvrige myndigheder og lodsejere mulighederne for at bidrage til en indsats og gennemfører igennem sin planlægning konkrete aktiviteter, der kan imødegå de oplistede trusler. Forsvaret iværksætter ikke yderligere vurdering af betydningen af igangværende militære eller andre aktiviteter i forhold til naturtyper og levesteder, men hvis der bliver opmærksomhed om nye temaer, vil Forsvaret i løbet af planperioden forholde sig hertil.

2.1.7. Relation til generelle retningslinjer

Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste har i 2011 udarbejdet 7 bestemmelser, der fungerer som generelle retningslinjer for fx skovdrift, drift og pleje af landbrugsarealer og lysåbne naturarealer, forebyggelse og bekæmpelse af invasive arter (FBE, 2011a-g). Disse retningslinjer vil udgøre rammen for forvaltningen på det enkelte terræn og således være direkte retningsgivende for drifts- og plejeplanerne. Det sker fortrinsvis igennem kapitel 7, hvor der opstilles modeller for den konkrete implementering af planen, og hvor der er en mere specifik reference til bestemmelserne.

2.1.8. Relation til Forsvarets strateginotater

Forsvarskommandoen har i 2009 udarbejdet strateginotater for samtlige terræner og opdaterer disse en gang om året. Formålet med strateginotaterne er at beskrive de nuværende militære forhold på terrænerne samt ønsker til anvendelse af området i perioden 2009-2033. Desuden behandler notaterne Forsvarets forventede fremadrettede brugsmønstre for området. Strateginotaterne danner i udarbejdelsen af drifts- og

plejeplaner grundlaget for målbeskrivelsen for militære interesser.

2.1.9. Konkret implementering

Drifts- og plejeplaner vil i kraft af deres relativt lange gyldighedsperiode kun vanskeligt kunne anvendes som et dokument til direkte dag-til-dag-implementering af konkret forvaltning. Kompetencecenter Skyde- og Øvelsesterræner i Danmark og lokale enheder af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste forestår omsætning af drifts- og plejeplanerne til specifik implementering ud fra planernes afsnit om operationelle målsætninger og de opstillede konkrete aktiviteter, der for hovedpartens vedkommende bygger på planens modelafsnit.

2.2. Konkret om drifts- og plejeplanen for Borris Skydeterræn

Borris Skydeterræn ligger i Ringkøbing-Skjern og Herning kommune. Det udgør 4.743 ha, der ligger som en velarronderet helhed syd for Skjern Å imellem Borris og Sønder Felding. Terrænet er erhvervet i to omgange, dels ved statens erhvervelse af Borris Sønderland (ca. 2.000 ha) i 1902 og dels opkøbet af de resterende ca. 2.700 ha i 1953. Denne del ligger syd og øst for Borris Sønderland. Hele terrænet ejes af Forsvarsministeriet og forvaltes af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste indenfor rammerne af drifts- og plejeplanlægningen for området.

2.2.1. Driftsplan for Borris Skydeterræn 1998-2012

Under forhandlingerne om Forsvarets ønsker om erhvervelse af øvelsesområder i Oksbøl i 1964-65 viste der sig et generelt behov for en gennemgang af alle de større militære arealer. Begrundelsen var, at den militære anvendelse af en række af Forsvarets arealer kan forenes med en beskyttelse af landskabet og i et vist omfang med almenhedens rekreative udnyttelse af områderne. En gennemgang skulle derfor fastslå, i hvilket omfang man gennem særlige bestemmelser for disse arealers vedkommende kunne bidrage til at fremme de formål, der var angivet i den dengang gældende naturfredningslov. På denne baggrund nedsattes den 18. december 1964 på foranledning af Forsvarsministeriet og Ministeriet for kulturelle anliggender et udvalg med navnet "Forsvarsministeriets Naturfredningsudvalg".

Udvalget fik til opgave at gennemgå de under Forsvarsministeriet hørende arealer med henblik på at finde frem til de særlige naturfredningsmæssige, dvs. videnskabelige, landskabelige og rekreative interesser, der var forbundet med dem, og til måden hvorpå disse interesser kunne sikres eventuelt gennem fredning. Udvalget afsluttede sit arbejde i 1974 med publikationen "Forsvarets arealer - en beretning fra forsvarsministeriets naturfredningsudvalg", den såkaldte "Gule Betænkning" (Forsvarsministeriet og Miljøministeriet, 1974).

Om Borris Skydeterræn foreslås det i betænkningen, "at områdets fredningsmæssige værdi sikres ved en landskabsfredning, hvis nærmere indhold aftales mellem miljøministeriet og forsvarsministeriet. Det bør herunder overvejes, at pålægge visse arealer nærmere driftsforanstaltninger med henblik på at bevare eller øge værdierne". Til brug herfor fastsætter betænkningen en række nærmere beskyttelsesbestemmelser med respekt for og til støtte for den gamle fredning fra 1903 for Borris Sønderland.

På denne baggrund nedsatte Fredningsstyrelsen (senere Skov- og Naturstyrelsen og senere Naturstyrelsen) i 1983 en arbejdsgruppe sammen med Forsvarsministeriet med henblik på udarbejdelse af såvel et udkast til fredning af Borris Hede som en tilhørende plejeplan. Arbejdsgruppen afsluttede sit arbejde i 1986 med et forslag til fredning efter naturfredningslovens § 60 og en tilhørende detaljeret plejeplan. Selve fredningsforslaget rummede bestemmelser vedrørende pleje (med henvisning til plejeplanen), drift, militær brug, permanente anlæg og veje samt offentlighedens adgang. Hovedideerne i plejeplanen var øget hedepleje, fjernelse af opvækst i ådalen, genskabelse af vådområder samt fortsat tilplantning i randområder.

Fredningsforslaget og plejeplanen blev i 1986 sendt i høring hos berørte myndigheder og interesseorganisationer. Efter mindre justeringer blev forslaget atter sendt i høring i 1991, hvorefter Skov- og Naturstyrelsen agtede at fremsende forslaget til miljøministerens underskrift. På et møde i september 1991 mellem

Oversigtskort. Borris Skydeterræn, der samlet er på 4.743 ha, ligger i Ringkøbing-Skjern og for en mindre del i Herning kommune.

Skov- og Naturstyrelsen og Forsvarsministeriet blev det aftalt, at Skov- og Naturstyrelsen skulle fremsende et sidste, justeret udkast til Forsvarsministeriet til udtalelse. Da et udkast endnu ikke forelå i november 1993 foreslog Forsvarsministeriet overfor Skov- og Naturstyrelsen, at arbejdet med planlægningsgrundlaget for naturforvaltningen i Borris Skydeterræn snarest muligt blev genoptaget, og at arbejdet i stedet blev gennemført i form af en drifts- og plejeplan. Baggrunden herfor var de hidtidige positive erfaringer ved det igangværende samarbejde om en drifts- og plejeplan for Oksbøl Skyde- og Øvelsesterræn samt Forsvarskommandoens beslutning i september 1993 om, i overensstemmelse med Forsvarets miljøstrategi, at udarbejde en drifts- og plejeplan for hvert øvelses- og skydeområde. Hertil kom ønsket om at give Forsvarets myndigheder et så ensartet grundlag for naturforvaltningen som muligt.

I januar 1994 meddelte Skov- og Naturstyrelsen Forsvarsministeriet, at man var indstillet på at efterkomme ønsket om at erstatte fredningsbekendtgørelsen med en drifts- og plejeplan. Det indledende møde om igangsættelsen af en drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn blev afholdt den 29. marts 1994 med deltagelse af Forsvarsministeriet, Forsvarsministeriets Bygningstjeneste, Forsvarskommandoen, Hærens Operative Kommando, Borrislejren samt Skov- og Naturstyrelsen. Biologisk registrering og korttegning af Borristerrænet blev gennemført af Skov- og Naturstyrelsen i sommeren 1994 og 1995. Som led i udarbejdelsen af planen havde Ringkjøbing Amt, Aaskov Kommune, Egvad Kommune, Skjern Kommune, Danmarks Naturfredningsforening samt Friluftsrådet i 1996 lejlighed til at fremsende bidrag, og terrænet har tillige været fremvist for disse bidragydere ved en besigtigelse i juni 1996. Drifts- og plejeplanen (Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, og Hærens Operative Kommando, 1998) blev endeligt godkendt og underskrevet af Borrislejren og Skov- og Naturstyrelsen i februar 1999 og fastsattes som gældende for perioden 31. december 1998 til 31. december 2012.

2.2.2. Ny drifts- og plejeplan 2013-2027

Drifts- og plejeplanen for Borris Skydeterræn har således gennemgået en revision, og nærværende plan ligger til grund for forvaltningen af terrænet fra 1. januar 2013 og i en efterfølgende 15-års periode. Som grundlag for revisionen har Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste gennemført en evaluering af den udløbende plan (FBE, 2012). Denne evaluering

gennemgår systematisk de retningslinjer, som drifts- og plejeplanen har fastlagt for terrænet. Dette gælder såvel militære som naturbeskyttelses- og publikumsorienterede målsætninger. Evalueringen gennemgås summarisk i afsnit 5.1.

Udarbejdelse af den ny plan bygger på opdaterede data og mål for de militære aktiviteter, naturbeskyttelse og publikumshensyn.

Planen er vedtaget af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste den 20. december 2012.

3. MÅLSÆTNING

Dette afsnit beskriver målsætningen for Borris Skydeterræn på både kort og lang sigt. De kort- og langsigtede målsætninger har fungeret som et arbejdsredskab under drifts- og plejeplanens udarbejdelse og er i sin færdige form bestemmende for den fremtidige drift og pleje af terrænet. Målsætningerne er opstillet og fordelt på en række strategiske, taktiske og operationelle mål indenfor emnerne militæranvendelse, naturbeskyttelse og publikumshensyn. Målene er indbyrdes forbundet fra det overordnede og langsigtede til det konkrete og kortsigtede.

Forsvaret lægger stor vægt på at formulere målsætningsdelen af drifts- og plejeplanen, idet man med dette afsnit har et samlet overblik over de generelle og konkrete mål fordelt på de militære udviklingsmål, naturbeskyttelsesmålene og målene for publikumshensyn. Målene opdeles i strategiske, taktiske og operationelle mål.

3.1. Forsvarets generelle driftsmålsætninger

Målsætningen for driften af Forsvarets arealer er sammensat af mål for: militær anvendelse, naturbeskyttelse og publikumshensyn. Disse forskelligartede mål er formuleret og prioriteret i drifts- og plejemålsætningerne for de enkelte terræner og på grundlag af Forsvarets generelle retningslinjer udmøntet til en række arealtilknyttede og kortsigtede drifts- og plejemålsætninger for de enkelte arealer.

3.1.1. Militær anvendelse

Arealerne på Forsvawrets skyde- og øvelsesterræner anvendes af Totalforsvarets enheder til uddannelsesmæssig brug. Arealerne skal derfor fremstå så varierede som muligt, så de over tid indeholder de terrænntyper, der er behov for til militære uddannelser.

3.1.2. Naturbeskyttelse

Forsvarets arealer udgør i kraft af mange års militær anvendelse, ekstensiv drift og målrettet naturpleje nogle af de bedst bevarede naturområder i Danmark. Mange terræner er helt eller delvist udpeget som naturarealer af international betydning med krav om en aktiv indsats for at sikre gunstig bevarelsesstatus for særligt udpegede naturtyper og arter anført på Habitatdirektivets Bilag I og II samt Fuglebeskyttelsesdirektivets Bilag I. Dette skal ske igennem en indsats mod fx næringsstofberigelse, tilgroning, uhensigtsmæssig hydrologi og invasive arter. Hertil kommer, at der på alle terræner potentielt forekommer arter, der jf. Habitatdirektivet kræver særlig beskyttelse

Borris Hede er landets største og mest sammenhængende hedeområder.

(de såkaldte Bilag IV-arter), fx odder, danske arter af flagermus, visse krybdyr- og paddearter samt insektarter. Beskyttelsen efter de to nævnte direktiver er udmøntet i bl.a. den danske naturbeskyttelseslov. Denne lovs § 3 beskytter endvidere en række naturtyper, og på offentlige arealer forpligter den myndighederne til at sikre disse i en god plejetilstand. Forsvarets arealer rummer ydermere andre væsentlige samfundsmæssige værdier i form af kulturminder, som skal beskyttes. Det er en generel målsætning, at Forsvaret aktivt bidrager til sikring af naturværdierne.

3.1.3. Publikumshensyn

Hovedparten af Forsvarets arealer er jf. særlige bekendtgørelser herom tilgængelige for civilt publikum, når arealerne ikke anvendes til militær uddannelse. De skal derfor tilbyde publikum gode oplevelser i forbindelse med såvel organiseret som uorganiseret brug. Publikums adgang skal kanaliseres hensigtsmæssigt i forhold til militære aktiviteter og faciliteter samt naturområder og arter, der kræver særlig beskyttelse mod forstyrrelser.

3.2. Konkrete drifts- og plejemålsætninger for Borris Skydeterræn

De kort- og langsigtede målsætninger for Borris Skydeterræn er sammensat af en række strategiske, taktiske og operationelle mål. De strategiske mål udtrykker de langsigtede mål for den fremtidige drift. De taktiske mål tager udgangspunkt i den kommende planperiode og er kontrollerbare på periodeniveau. De operationelle mål udgør de mest handlingsorienterede mål, der i lighed med de taktiske mål også er kontrollerbare indenfor planperioden. Samlet set tjener de taktiske mål til opfyldelse af de strategiske mål, ligesom de operationelle mål skal sikre opfyldelse af de taktiske mål. Ved hjælp af denne struktur er de strategiske, taktiske og operationelle mål sammenkoblede for at tydeliggøre den røde tråd gennem drifts- og plejeplanens dispositioner fra det overordnede til det konkrete niveau.

Målene opstilles skematisk for at lette overskueligheden og støtte både den løbende og den afsluttende evaluering af planen. Strukturen lægger op til opfyldelse af Forsvarets generelle beslutning om at sikre evaluering af drifts- og plejeindsatsen, jf. Forsvarets Miljø- og naturstrategi (Forsvarsministeriet, 2012). Målsætningen for Borris Skydeterræn fremgår af de følgende skemaer.

3.2.1. Militære målsætninger

Det er et grundlæggende mål at bevare Borris Skydeterræn som et velfungerende uddannelsessted med mulighed for udvikling af skydeterrænet for at sikre Totalforsvarets behov. Der henvises til strateginotat for Borris Skydeterræn (Hærens Operative Kommando, 2011). De militære mål er sidestillet med naturbeskyttelsesmålene.

Strategisk	Taktisk	Operationel
Borris Skydeterræn sikres som et af Forsvarets vigtigste skydeterræner. Det skal kunne anvendes først og fremmest af Hærens enheder til skydning med alt fra håndvåben til artilleri. Desuden af Hjemmeværnet, Flyvevåbnet, Søværnet og specialkorpsene, med tilhørende relevante våbentyper. Det sikres, at skydninger gennemføres i hovedsagen fra eksisterende anlæg og skydestandpladser, og at der kan øves enhedsskydninger op til og med delingsværdi (ca. 20 personer), og at flere forskellige enheder kan gennemføre forskellige former for skydninger på samme tid. Borris Skydeterræn udvikles til at kunne imødekomme et uddannelsesbehov, der stiger i takt med styrkeopbygningen og med øget intensitet i forbindelse med klargøring og uddannelse af enheder, der skal deltage i internationale missioner. Borris Skydeterræn udvikles til at tilgodese fleksible muligheder for tilpasning af skydninger, herunder fx anlæggelse af baner til træning i bevoksede områder, bevægelighed indenfor det enkelte skydeanlæg, anlæg til både defensive og offensive enhedsskydninger samt bevægelige enhedsskydninger med samtidig deltagelse af infanteri og køretøjer. Den langsigtede bevarelse af Borris Skydeterræn som militært uddannelsessted opnås igennem demonstration af foreneligheden af militær brug med bevarelsen og udviklingen af et enestående naturområde med høj grad af fri, naturlig dynamik, hvor aktiv drift og pleje begrænses mest muligt.	Der sikres et antal forskellige skydebaneanlæg, svarende til det nuværende (49) fordelt langs den 28 kilometer lange ringvej. Der skydes udefra og ind mod den centrale del af terrænet. Der sikres en ramme på ca. 250 skydedage om året. Mulighederne for en ekstensiveret naturforvaltning afklares, afprøves i praksis på pilotbasis med henblik på udvikling til storskala. Hidtidige arealer med vildtagre indgår i brandberedskabet. Bestemmelser og restriktioner for færdsel og ophold i terrænet, herunder for kørsel uden for veje og spor, videreføres som efter den tidligere drifts- og plejeplan og blivende bestemmelser (BB). Delarealer friholdes helt for militær brug.	Oversigtforhold, dækning på skydebaneanlæg, brandsikring etc. sikres gennem de operationelle mål for rydning, delvis rydning, slåning og afbrænding, der er anført nedenfor under naturbeskyttelse. Der iværksættes inden 2015 en udredning af fordele og ulemper ved en strategi med henblik på, at militære brugsinteresser og mål for naturbeskyttelse integreres. Dette sker igennem en proces hvori naturen sættes fri og den nødvendige sikring af lysåben natur generelt opnås igennem græsning med passende dyrearter, herunder bl.a. igennem et program for udsætning af bæver. Tidligere vildtagre (ca. 25 ha) pløjes i 2013 og overgår derefter til almindelig brandbæltedrift. Et areal i terrænets sydøstlige hjørne, afgrænset af Foldagervej, Blåbjergvej, Østre Ringvej og Ørbækvej (Store Engmose, 265 ha) friholdes fortsat helt for skyde- og øvelsesaktiviteter, herunder nedslag, kørsel samt færdsel til fods. Omme Ådal friholdes fortsat for nedslag og militære øvelsesaktiviteter.

3.2.2. Naturbeskyttelse

Målene for naturbeskyttelse i Borris Skydeterræn er affødt af områdets store naturværdier, herunder bevarelsesmålsætninger for både internationalt og dansk beskyttede naturtyper og arter samt helt almindeligt forekommende og ikke beskyttede danske landskaber, naturtyper og arter. Natura 2000-målsætningerne spiller en særlig rolle, og en række forudsætninger fra statens erhvervelse af området i 1902, fredningen af Borris Sønderland i 1903 og den planlagte men ikke gennemførte fredning fra 1991, holdes fortsat for øje. Naturbeskyttelsesmålene for terrænet er sidestillet med de militære mål.

De strategiske, taktiske og operationelle mål fremgår af følgende skemaer. Det er af hensyn til overskueligheden grupperet i en rækkestruktur, hvor inddelingen følger en række overordnede temaer, herunder fx Natura 2000.

Strategisk	Taktisk	Operationel
Natura 2000: Borris Skydeterræn skal i videst muligt omfang sikre den økologiske integritet af Natura 2000-område nr. 67. Borris Hede. Områdets økologiske integritet sikres igennem fortsat militær anvendelse, en for naturtyperne hensigtsmæssig pleje og hydrologi, en lav næringsstofbelastning, gode spredning- og etableringsmuligheder og et højt niveau af naturlig dynamik. Omme Å og de mindre vandløb sikres gode fysiske forhold og en god vandkvalitet med et varieret dyreliv. Naturtyper og arter skal have en gunstig bevaringsstatus. For naturtyper og for arters levesteder, der er vurderet til natur/skovtilstandsklasse I eller II og gunstig prognose, skal udviklingen i areal og tilstand være stabil eller i fremgang. For naturtyper og arters levesteder, der er vurderet til natur/skovtilstandsklasse III-V og/eller ugunstig prognose, skal udviklingen i natur/skovtilstand være i fremgang, således at der opnås natur/skovtilstand I-II og gunstig bevaringsstatus, såfremt de naturgivne forhold giver mulighed dertil. Det samlede areal af naturtypen/levestedet skal være stabilt eller i fremgang, hvis naturforholdene tillader det.	**Kortlagte habitatnaturtyper på udpegningsgrundlaget:** De vandtilknyttede naturtyper Søbred med småurter (3130), Kransnålsalgesø (3140), Næringsrig sø (3150), Brunvandet sø (3160), Vandløb (3260) sikres igennem begrænsning af næringstilførsel, lysåbenhed og tilstræbelse af naturlig hydrologi. Arealer med Våd hede (4010) søges genoprettet gennem plejetiltag og genskabelse af naturlig hydrologi. Arealer med Tør hede (4030) sikres gennem hedepleje. Arealer med Hængesæk (7140) sikres ved rydning af opvækst. Forekomsterne søges udvidet, hvor de naturgivne forhold gør det muligt. Skovnaturtyperne Stilkege-krat (9190), Skovbevokset tørvemose (91D0) og Elle- og askeskov (91E0) sikres ved begrænsning af næringstilførsel. **Arter på udpegningsgrundlaget:** Arterne Grøn kølleguldsmed (1037) Bæklampret (1096) og Laks (1106) sikres ved opretholdelse af en god vandkvalitet i Omme Å. For laks skal på lang sigt opnås en selvreproducerende stigende eller stabil bestand, som er uafhængig af udsætning af lakseyngel. Forholdene for arten i Borris Skydeterræns del af Skjern Åsystemet skal være så gode, at der ydes et rimeligt og proportionalt bidrag til målsætningen for hele åsystemet (opgang af min. 1.000 gydefisk om året).	Til sikring af vandtilknyttede naturtyper, våd hede, rørdrum, rørhøg, tinksmed, odder mv. udvikles inden 2016 mere naturlig hydrologi i 9 delområder (samlet ca. 240 ha). Dette sker ved regulering af afløbshøjde i grøfter, renovering, udgravning af vandhuller mv. Til sikring af våd hede, tør hede, tinksmed, hjejle mv. gennemføres løbende hedepleje ved slåning (ca. 500 ha) og regelmæssig afbrænding (ca. 1.200 ha) – primært Borris Sønderland og Gundesbøl Hede. Til sikring af våd hede, tør hede mv. gennemføres fra 2013 løbende bekæmpelse af glansbladet hæg og italiensk gyvel ved etablering af en "nul-tolerance" på Borris Sønderland (ca. 2.000 ha). Til sikring af de vandtilknyttede naturtyper, våd hede, tør hede, hængesæk og levesteder for tinksmed, hjejle mv. gennemføres inden 2015 rydning af opvækst i 8 delområder (ca. 160 ha). Til genopretning og sikring af tør hede mv. gennemføres inden 2015 delvis rydning af opvækst i 3 delområder (ca. 53 ha). Til sikring af våd hede og erfaringsopbygning foretages inden 2014 afskrælning af græsvegetation i 2 delområder (1 ha). Til sikring af våd hede, tør hede, hængesæk og levesteder for tinksmed, hjejle mv. iværksættes i 2013 helårsgræsning i 4 delområder (435 ha). Desuden iværksættes i 2014 en analyse af græsningsmuligheder i et delområde på 240 ha (Foldager syd, Store Engmose og Vistelhøj).

Strategisk	Taktisk	Operationel
For naturtyper og arter uden tilstandsvurderingssystem og/eller med en ukendt prognose, er målsætningen gunstig bevaringsstatus.	Odder (1355) sikres fortsat velegnede levesteder. Rørdrum, rørhøg og tinksmed sikres velegnede ynglepladser med specifik hensyntagen til artens krav til vandstand og pleje på ynglepladser. Der sikres ynglepladser for hjejle og rødrygget tornskade i overensstemmelse med arternes krav til ynglebiotop. Tilstanden og det samlede areal af levesteder for rørdrum, rørhøg, blå kærhøg, hjejle og mosehornugle som ynglefugle stabiliseres eller øges, således at der er tilstrækkeligt med egnede yngle- og fourageringssteder for arterne i området. Tilstanden og det samlede areal af levesteder for tinksmed som ynglefugl stabiliseres eller øges, således at der er grundlag for en bestand på mindst 10 par i fuglebeskyttelsesområdet. Tilstanden og det samlede areal af levestederne for rødrygget tornskade som ynglefugl stabiliseres eller øges, således at der er grundlag for en bestand på mindst 20 par i fuglebeskyttelsesområdet.	Til sikring af hængesæk og andre lysåbne naturtyper optimeres græsning fra naturligt forekommende arter langs Omme Å igennem udlægning fra 2013 af et jagtfrit område (ca. 600 ha) afgrænset mod nord af Gravlvej og mod syd af Hældgårsdvej. Til sikring af lysåbne forhold på naturtyper og stor naturlig dynamik langs Omme Å udsættes senest 2016 bæver i åsystemet. Til sikring af laks deltager Borris Skydeterræn løbende i udsætning af lakseyngel i Skjern og Omme Å i et lokalt samarbejde.
Øvrige fuglearter **Særligt beskyttede arter (Habitatdirektivets Bilag IV):** Levevilkår for Bilag IV-arterne/-artsgrupperne på hele terrænet bevares og forbedres.	**Hede- og krattilknyttede ynglefugle:** Levesteder styrkes. **Flagermus:** Træer med hulheder sikres bl.a. gennem udvikling af urørt skov (117 ha) og habitattrægrupper (ca. 10 ha). **Krybdyr:** Yngle- og overvintringssteder styrkes gennem sikring og udvidelse af lysåbne arealer. **Padder:** Yngle- og overvintringssteder styrkes gennem sikring og udvidelse af lysåbne arealer, vandområder og arealer med naturlig hydrologi.	Der henvises til nedenstående målsætning for skov og ovenstående målsætning om sikring af naturlig hydrologi og lysåbenhed. Særligt for vendehals suppleres ynglemulighederne ved opsætning af 10 nye redekasser i Omme Ådal inden 2014.
Øvrige naturværdier: De listede, nationalt beskyttede, værdifulde, forskelligartede og egnskarakteristiske naturtyper, landskaber og arter, som Borris Skydeterræn i øvrigt repræsenterer, skal sikres i en gunstig tilstand. Indenfor rammerne af den militære brug skal generelt understøttes en mangfoldig natur.	**Naturtyper:** Arealer med hede, mose og overdrev sikres igennem pleje og genskabelse af naturlig hydrologi. Søer, herunder særligt hedesøer sikres naturlig hydrologi. Vandløb sikres i god tilstand evt. igennem naturpleje. Slette og andre arealer styrkes som naturområder.	Til sikring af de dansk beskyttede naturtyper samt levesteder for krikand, natravn, rødrygget tornskade, stor tornskade, vendehals, trane m.fl. gennemføres ovennævnte plejetiltag i form af rydning, slåning, afgræsning, vandstandshævning mv. Til sikring af naturindholdet på sletter og til styrkelse af bl.a. stor regnspove og hare gennemføres inden 2018 kultivering af 6 delarealer (67 ha) gammel landbrugsjord.

Strategisk	Taktisk	Operationel
	Arter: (tal i parantes angiver målsat ynglebestand) Listede, beskyttede og øvrige arter, herunder konkret: krikand (20 par), natravn (20 par), stor regnspove (15 par), stor tornskade (3 par), vendehals (15 par), trane (2 par) og hare (stigende), sikres gode levesteder. Bestandene af hjortevildtarter øges til sikring af bl.a. en maksimal naturplejeeffekt.	
Fortidsminder: Fortids- og kulturminder i området sikres.	Gravhøje og andre kulturminder beskyttes mod skadelig brug og bevares igennem hensigtsmæssig pleje og afmærkning.	Til sikring af gravhøje andre kulturminder opretholdes nuværende beskyttelse og gennemføres løbende pleje og afmærkning af 14 gravhøje, 5 milestene samt engvandingskanalen jf. afsnit 8.12 inden 2016.
Skov (se også ovenfor om 3 habitatskovnaturtyper): Forsvarets skove skal fremstå robuste og modstandsdygtige i forhold til eksterne påvirkninger fra storm, klimaændringer og skadevoldere. Skovene skal sikres en omfattende strukturmæssig variation og hydrologi, så de til enhver tid opfylder de militære behov til uddannelsesmæssig brug, adgang, sløring og støjdæmpning. Forsvarets fredskovsarealer skal drives efter naturnære skovdriftsprincipper. Drifts- og plejebeslutninger skal understøtte omstillingsprocessen. Skovdriften skal gennemføres, så den lever op til kravene om skovcertificering jævnfør både FSC og PEFC. Skovdriften skal specielt fokusere på at bevare og skabe brede og varierede skovbryn langs ydre og indre skovrande. Langs vejkanter, spor og omkring vejkryds skal der, hvor det er relevant, skabes og vedligeholdes åbne områder. Foryngelse skal i videst muligt omfang baseres på naturlig foryngelse. I overgangsfasen fra traditionel til naturnær skovdrift vil suppleres med indplantede eller –såede træer. Forekomst af dødt ved er en nøglefaktor for skovens naturindhold. Tilstedeværelse af døde og døende gamle træer i alle bevoksninger skal sikres. På arealer uden tilstrækkelig forekomst af dødt ved gennemføres en aktiv indsats for at skabe såvel stående som liggende dødt ved.	Forsvaret opstiller langsigtede skovdyrknings-mæssige mål for fredskovsarealerne gennem udlægning af skovudviklingstyper, i Borris Skydeterræn på ca. 560 ha. For at beskytte den biologiske mangfoldighed udlægges minimum 15 % af det samlede skovbevoksede areal i Borris Skydeterræn til urørt skov. Der udlægges permanente kørespor i alle bevoksninger, hvorefter kørsel med skovmaskiner kun foregår på disse. Militærkørsel reguleres gennem blivende bestemmelser (BB) for terrænet. Hugst af træer skal fortrinsvis ske gennem måldiameterhugst. Det sikres, at minimum 5 træer/ha efterlades til ælde og naturligt henfald. Eksisterende dødt ved i form af stående og væltede døde træer efterlades i bevoksningerne. Hule træer, træer med reder samt nedfaldne grene og kvasbunker efterlades. Der sikres dødt ved igennem udlægning af habitattrægrupper.	Følgende målsættes for skovdriften (udspecificeret i aktivitetsafsnittet). Alle gennemføres senest 2027: Der iværksættes græsning på 94 ha med skovudviklingstype græsningsskov. Der påbegyndes indgreb som forberedelse til udlægning af urørt skov på 6,6 ha. Der udlægges fra planperiodens begyndelse (2013) habitattrægrupper på et areal på 24 ha.

3.2.3. Publikumshensyn

Forsvaret har som en høj prioritet, at skyde- og øvelsesterræner kan anvendes rekreativt af befolkningen. Borris Skydeterræn rummer store oplevelsesmuligheder.

Nedenstående beskrives målsætningen for publikumshensyn i den kommende planperiode.

Strategisk	Taktisk	Operationel
Borris Skydeterræns arealer anvendes rekreativt som udflugtsmål og oplevelsessted for offentligheden under hensyn til sikkerhed samt militære og naturbeskyttelsesmæssige interesser.	Offentlig adgang til terrænet sikres efter nuværende regler. Publikumshensynet prioriteres igennem foldere og andet informationsmateriale rettet mod besøgende. Guidede ture bevares og sikres som en velegnet metode til formidling af områdets brede anvendelse og naturbeskyttelse.	Information om adgangsmuligheder til terrænet opdateres senest 2013. Ny publikumsfolder udarbejdes senest 2013. System af infotavler opdateres senest 2013. Der gennemføres løbende guidede ture afstemt efter behov og lokale ressourcer.

4. STATUS

Dette afsnit giver en status for forholdene i Borris Skydeterræn ved planperiodens start. Status indeholder en beskrivelse af ejendoms- og matrikelforhold, forvaltning, militære aktiviteter, arealanvendelse, naturværdierne og publikumsforhold. Der lægges særlig vægt på Natura 2000, der omfatter omtrent hele terrænet. Ydermere behandles en række Bilag IV-arter, dansk beskyttede og listede naturtyper og arter samt nogle udvalgte karakterarter for terrænet. Under naturbeskyttelse behandles ligeledes invasive arter, fortidsminder mv.

Til udarbejdelse af en drifts- og plejeplan for et så stort terræn som Borris Skydeterræn kræves en omfattende indsamling af data. Der foreligger allerede i den udløbne plan en grundig beskrivelse af terrænet, men der er på en lang række felter behov for opdatering af data. Dette gælder ikke mindst for de militære aktiviteter, og terrænelementet i Borrislejren har været behjælpelig med en gennemskrivning af status for den militære anvendelse. Som nævnt indledningsvist, er Borris Skydeterræn siden 2011 blevet omfattet af den danske Natura 2000-planlægning. Datagrundlaget i form af basisanalyserne (Ringkøbing Amt, 2006, og Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 2007) og oplysninger fra den konkrete overvågning af området er i vid udstrækning inddraget sammen med officielle data for dansk beskyttede og karakteristiske naturtyper og arter. Hertil kommer værdifuld information fra lokale enkeltpersoner, institutioner, organisationer, herunder særligt Dansk Ornitologisk Forening, samt de internetbaserede indberetningsportaler DOF-Basen og Danmarks Fugle og Natur. Endelig indgår et betydeligt datagrundlag fra undersøgelser iværksat af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste, herunder opgørelse af Bilag IV-arter, redegørelser om yngleforhold for tinksmed, naturgenopretning på gamle marker, lokalitetskortlægning mv. Hovedparten er publiceret eller på anden måde offentlig tilgængeligt. Der henvises til www.forsvaret.dk/fbe.

4.1. Ejendomsoversigt og kortgrundlag

Det nuværende militære areal i Borris udgør 4.743 ha. Terrænet er erhvervet i to omgange, dels ved statens overtagelse af Borris Sønderland (ca. 2.000 ha) i 1902 og dels erhvervelse af de resterende ca. 2.700 ha i 1953. Hele terrænet ejes af Forsvarsministeriet og forvaltes af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste. Figur 2-1 giver en oversigt over terrænet, og der henvises i øvrigt til grundkortet (kortbilag 1), der er indstukket i kortlommen bagest i planen og desuden foreligger elektronisk (www.forsvaret.dk/fbe).

4.1.1. Terrænet og dets inddeling

Som grundlag for planlægningen af arealanvendelsen samt ved arealernes drift anvendes en klassisk administrativ inddeling. Terrænet består af i alt 76 afdelinger. Afdelinger følger så vidt muligt genkendelige og permanente terrænlinjer. Der er herudover taget hensyn til arealanvendelsen, således at områder indenfor en afdeling er relativt ensartede. Som følge af terrænets ensartethed er afdelingerne generelt ret store. Afdelingerne er nummereret med trecifrede tal. Afdelingsnumrene fremgår af de udarbejdede kort over terrænet og refererer til bevoksningslisten, hvor anvendelsen/arealtypen for de enkelte afdelinger er angivet.

Afdelingerne er opdelt i en til flere litra, hvilket vil sige behandlingsenheder, der er ensartede m.h.t. terræn, naturtype, anvendelse, vækstforhold og eventuel træart

og dennes alder. Minimumsstørrelsen for en litra er for bevoksede arealer som hovedregel 0,3 ha og for større ubevoksede arealer ca. 1,0 ha. Visse intensive eller særlige anvendelser er udlitreret uanset størrelse; det gælder fx huse og søer. En litra kan bestå af flere adskilte, men ensartede dele (dellitra) indenfor samme bevoksning.

Til hver litra knyttes traditionelt en kode, der angiver arealtypen (fx BJF for bjergfyr, ORE for overdrev, MOS for mose, SLE for græsslette og KLG for kaserne, lejr og garageområde), men det tilstræbes, at forkortelser kun anvendes i de mere tekniske planlægningsværktøjer og ikke i drifts- og plejeplanen. For de skovbevoksede arealer gælder det som hovedregel, at anvendelseskoden svarer til bevoksningens hovedtræart, mens den for de åbne arealer beskriver naturtypen i overensstemmelse med fx de beskyttede naturtyper.

Borrislejren ligger i det nordvestlige hjørne af skydeterrænet.

4.1.2. Matrikulære forhold

Matrikulære forhold og ejendomsforandringer siden forrige driftsplanlægning i 1998 er opdateret. Det betyder, at der som udgangspunkt for korttegning, arealberegning mv. er anvendt de matrikulære forhold pr. 1. juni 2012.

4.1.2.1. Arealanvendelse

Det samlede areal er opgjort til 4.743 ha. Fordelingen mellem hovedarealtyper ses på Figur 4-1.

Det fremgår, at hede udgør ca. halvdelen af arealet, og at vådområder i form af mose og eng udgør ca. en fjerdedel. Skovarealet er også relativt omfattende, mens græsarealer i form af slette og ager spille en mindre rolle. Arealanvendelsen er på nogle felter ændret igennem seneste planperiode. Således er hedearealet mindsket med ca. 50 ha. Tilsvarende er arealet med skov og krat som følge af den generelle tilgroning øget med ca. 20 ha, og ligeledes er arealet med mose og eng øget som følge af vandstandshævninger. Helhedsbilledet er dog i al væsentlighed uændret. Terrænets landskabelige og biologiske værdier er fortrinsvis knyttet til de åbne arealer, herunder særligt heden og de tilknyttede moseområder. Hertil kommer Omme Å og de omkringliggende arealer. Naturtyperne er nærmere beskrevet i afsnit 4.4.

Figur 4-1. Arealanvendelse (ha) i Borris Skydeterræn. Græsarealer dækker overdrev og sletter. "Øvrige arealer" dækker lejrområdet, veje, baneanlæg etc. Kilde: Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes grunddata, pr. 1. juni 2012.

Et kik ind i Borris Skydeterræn fra syd i den centrale del omkring Gravl Skole og Skidenkær. Den markante nordgående vej er Blæsbjergvej.

4.1.3. Arrondering og naboforhold

Borris Skydeterræn er det eneste større skydeområde i Danmark, der ikke ligger kystnært. Skydningen er igennem tiden udviklet således, at stillingerne ligger perifert med skyderetning ind mod centrum. I kraft af terrænets størrelse og afrundede form er det på denne måde muligt at lægge fareområderne indenfor terrænets grænser. Terrænet er på den lange led knap 9 km og på den korte led godt 6 km. Det har en samlet omkreds på godt 30 km og omgives alt overvejende af private landbrugsejendomme med tilhørende beboelse. I den nordlige del findes også privatejede skovarealer. De nærmeste byer er Borris og Sønder Felding, der ligger hhv. 2 og 4 km fra terrænets nordlige grænse. Den væsentligste påvirkning af naboarealerne er støj fra skydninger, hvilket er indarbejdet i den samlede rammer for antal skydedage og skydetidspunkter, se afsnit 4.2.1.

4.1.4. Lovmæssige bindinger og øvrige forskrifter

Forvaltningen i Borris Skydeterræn er underlagt en række af generelle love, herunder særligt planloven, naturbeskyttelsesloven og miljømålsloven. Hertil kommer en række specifikke forskrifter, som er gældende for hele eller dele af terrænet. Det drejer sig fx om fredningen af Borris Sønderland og andre forhold, der er omtalt nærmere i afsnit 4.5.3.

4.1.4.1. Kommuneplan

Ringkøbing Skjern kommunes kommuneplan fra 2009 berører på en række felter Borris Skydeterræn. Terrænet indgår ikke med eksplicitte retningslinjer, men er bl.a. udpeget som "A-målsat" natur, der (citat) "bevares med deres sjældne plante- og dyreliv intakt, og der gøres en særlig indsats for at videreudvikle naturværdierne". En række øvrige temaer i kommuneplanen gælder for Borris Skydeterræn, herunder bl.a. beskyttet natur, økologiske forbindelser, bevaringsværdige landskaber og værdifulde kulturmiljøer. Borris Skydeterræn er desuden kortlagt under temaet "Forsvarets øvelsesområder". Det skønnes ikke, at der i kraft af kommuneplanen er særlige forskrifter, der skal indarbejdes i drifts- og plejeplanen.

4.1.4.2. Lokalplaner

Der foreligger ingen lokalplaner for arealer eller delområder i Borris Skydeterræn.

4.1.5. Forvaltning

Driften og administrationen af Borris Skydeterræn, herunder implementeringen af drifts- og plejeplanen, varetages af Kompetencecenter Danmark og det lokale støtteelement under Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes.

4.1.6. Kortmaterialer

På grundlag af luftfotos, markgennemgang, matrikelkort og tidligere kort, er der udarbejdet digitale kort, som omfatter følgende:

1. Administrativt grundkort
2. Aktivitetskort
3. Kort over langsigtet landskabs- og naturvikling (visionskort)

4.1.6.1. Grundkort, Kortbilag 1.

Det administrative grundkort viser status for arealanvendelsen på plantidspunktet (2012). I princippet medtages alt af

Borris Skydeterræn er i Ringkøbing-Skjern kommunes kommuneplan udpeget som "A-målsat" natur, der (citat) "bevares med deres sjældne plante- og dyreliv intakt, og der gøres en særlig indsats for at videreudvikle naturværdierne".

betydning for drifts- og plejeplanlægningen. Kortene anvendes som grundlag for aktivitetskortene, samt for eventuelle temakort, som kan udarbejdes i tilknytning til planen.

4.1.6.2. Aktivitetskort, Kortbilag 2.
Aktivitetskortene er fremstillet på baggrund af ovennævnte administrative kort og er en grafisk illustration af de fremtidige forskrifter og retningslinjer beskrevet som aktiviteter i drifts- og plejeplanen. Systematikken er her, at der med farver og særlige signaturer angives de områder, hvor der gennemføres særlige aktiviteter og plejeforanstaltninger. En homogen farve angiver en tilbagevendende aktivitet, fx slåning og afbrænding af lysåbne arealer, mens skravering angiver engangsindgreb (projekter), fx ændring af vandstand.

4.1.6.3. Kort over langsitet naturudvikling (visionskort), Kortbilag 3.
Visionskortet er ligeledes fremstillet på baggrund af det administrative kort. Det illustrerer den langsigtede arealudvikling i form af natur- og skovudviklingstyper jf. Kapitel 6.

4.2. Militær anvendelse

4.2.1. Overordnede forhold

Der har igennem en årrække været øget pres på de store skyde- og øvelsesterræner i Oksbøl, Borris og Jægerspris. Dette er forstærket af, at der under skydeuddannelsen i dag lægges øget vægt på feltmæssige skydninger. Som følge heraf er Borris Skydeterræn indrettet, så det rummer muligheder for gennemførelse af instruktionsskydninger med de fleste af kamptroppernes våben. Der er herudover forberedt et antal enhedsskydninger for gruppe, sektion og deling med organisatoriske våben, herunder relevante støttevåben, samt nødvendige anlæg. Enhedsskydningerne klargøres normalt af Borrislejren forud for enhedernes ankomst. Visse installationer betjenes kun af Borrislejren, andre af de skydende enheder selv, eventuelt med støtte fra Borrislejren.

Borris Skydeterræn er af stor betydning for uddannelsen af en lang række af Forsvarets enheder og har et højt aktivitetsniveau. Der gennemføres skydninger ca. 230-250 dage om året. Jf. bekendtgørelse nr. 641 af 14. juni 2007 er 26 weekender aktivitetsfrie, herunder påske, Kristi Himmelfarts-ferien, pinse, jul/nytår og sommerferien (3 uger i juli).

I civilt terræn uden for det egentlige Borris Skydeterræn findes en række ydre artilleristillingsområder, som forsvaret har lejet. Der er fastlagt særlige begrænsninger i “Blivende Bestemmelser for Borris” (BB/Borris) for anvendelsen af disse med hensyn til skydetid og færdsel. Her må fx kun skydes indenfor perioden 0800-1800, og konkret anmeldte skydetider kan normalt ikke ændres.

Terrænet anvendes kun i ringe grad til øvelsesvirksomhed udover det, der er nødvendigt i forbindelse med skydning. Eventuel øvelsesvirksomhed og tilhørende områder skal i hvert enkelt tilfælde være aftalt med/godkendt af Borrislejren. Dette gælder også øvelsesvirksomhed uden for selve skydeterrænet, men inden for ”Kortfolder Borris”. Lokale hjemmeværnsøvelser er dog undtaget herfra.

I skydeterrænet kan gennemføres alle former for skydning med Forsvarets våben fra håndvåben til tungeste artilleri. Undtaget er kampvognskanoner/maskinkanoner o.l., der har et fareområde, der ligger ud over terrænets afgrænsninger.

Den mere eller mindre runde form af skydeterrænet muliggør, at der på samme tid kan gennemføres et stort antal forskellige skydninger, idet alle standpladser, undtaget håndgranatbanen, er etableret indenfor den 27 km lange ringvej. Fareområderne er orienteret mod midten af terrænet. Udover at området i hovedsagen anvendes af det danske Totalforsvar, inklusiv Hjemmeværnet, benyttes det også af gæstende udenlandske enheder. Også civile organisationer såsom skytteforeninger og jagtforeninger anvender terrænet.

Ovennævnte militære aktiviteter består i hovedtræk af færdsel i terrænet med køretøjer og til fods, maskin- og håndgravning, sprængning samt skydning. For at kunne gennemføre aktiviteterne er der placeret en række faste og midlertidige anlæg. Det gælder skydebaner, artilleristillinger, lejrområde inkl. depotområde, indkvarterings- og opholdsfaciliteter samt kulisser og nedslagsområde.

4.2.2. Enhedsskydningernes opbygning

Hovedelementerne i enheders kamp udgøres af begrebet "ild og bevægelse". En enhed, der udfører en bevægelse, sikres af en anden enhed i en stilling, hvorfra den kan åbne ild. Terrænet vil med dette som grundlag generelt kunne opdeles i ildterræn og bevægeterræn. Ildterrænet er et fladt og åbent terræn, der giver gode muligheder for observation og beskydning, men ringe muligheder for at finde skjul og dækning. Ildterrænet udgøres af de åbne og relativt flade arealer, fx hede. Bevægeterrænet er et bakket eller skovbevokset terræn, der giver gode muligheder for skjult og dækket fremrykning/tilbagegang, men ringe observationsmuligheder. Overgangen fra den ene terrænform til den anden er oftest meget flydende.

I de fleste kampsituationer vil fjenden være vanskelig at opdage, og de mål som skal beskydes, vil være små og utydelige og vil ofte kun være synlige i korte tidsrum. Det er derfor en væsentlig disciplin i uddannelsen at lære soldaten at foretage udpegning af mål i forhold til karakteristiske terrængenstande. Der bør i øvelsesterrænet indgå karakteristiske terrængenstande som i et normalt dansk terræn (huse, transformatorer, enligt stående træer og buske mv.). I et vist omfang kan disse udgøres af kulisser.

4.2.3. Bestemmelser for færdsel og ophold i terrænet

De generelle bestemmelser og restriktioner for færdsel og ophold i terrænet er fastlagt i de såkaldte "Blivende Bestemmelser" (BB/Borris), og er desuden meget kortfattet opridset i "Kortfolder Borris". De væsentligste bestemmelser af relevans for drifts- og plejeplanen er gengivet i det nedenstående.

4.2.3.1. Generelle restriktioner

Under ophold i terrænet skal alle rette sig efter følgende bestemmelser:

- Rygning på heden og i plantager er forbudt uden for anviste pladser i tiden 1. marts til 31. oktober. Brandfaren er stor.
- Renholdelse af skydeterrænet påhviler brugerne.

- Henkastning eller nedgravning af affald i skydeterrænet er ikke tilladt. Affald anbringes i de opstillede affaldsposer (opstillet ved de enkelte skydeanlæg) eller medtages og anbringes i lejrens affaldscontainere.
- Ammunition og dele af ammunition der findes i terrænet må ikke opsamles eller berøres. Det kan dreje sig om farlige genstande, og kun sagkyndige kan afgøre om tingene er uskadelige eller livsfarlige.

4.2.3.2. Regler for færdsel

Færdsel i terrænet foregår med hjul- og bæltekøretøjer samt til fods.

Hjulkøretøjer

- Kørsel med hjulkøretøjer skal i størst mulig udstrækning ske på de i terrænet eksisterende veje. Kørsel i områder med faste anlæg er ikke tilladt. Beskadigelser i skydeterrænet (veje, grøfter, rør mv.) skal straks udbedres.

Bæltekøretøjer

- Kørsel med bæltekøretøjer uden for de i terrænet afmærkede bæltespor samt brandlinjer og de i BB/Borris' bæltesporplan nærmere angivne vejstrækninger er normalt ikke tilladt. Kørsel med bæltekøretøjer udenfor disse spor og brandlinjer er kun tilladt for brand-PMV og kun i forbindelse med brandslukning. Kørsel med brand-PMV skal også ske med rimelig hensyntagen til terrænet, bl.a. bør vrid undgås. De faste bæltespor fremgår af kortet med "Bæltesporplan" i BB/Borris. Ikke-markerede bæltespor på bæltesporplanen må kun benyttes efter aftale med Borrislejren. Bæltekøretøjers anvendelse af ringvejen fremgår af skiltning langs vejen.
- Ved kørsel i terrænet i forbindelse med de af Borrislejren tilrettelagte skydninger skal de for den enkelte skydning fastlagte bevægelsesveje nøje følges.
- Ved øvrige skydninger, hvor stillingsindtagelse uden for bæltespor eller brandbælter er nødvendig, skal 1) stillingsområdet være godkendt af Borrislejren, og 2) kørsel til og fra ildstillingen ske på en sådan måde, at "vridskader" undgås.
- Passage af grøfter og krydsning af veje uden for de anlagte overkørsler er forbudt. Vejskader skal udbedres straks.
- Som hovedregel skal kørsel med bæltekøretøjer foregå mindst muligt på de offentlige veje (sikkerhed, slid) og ved passage af offentlige veje og vandløb skal eksisterende spor og overkørsler anvendes. Visse veje i terrænet må kun befærdes med hjulkøretøjer. Sådanne steder er der opsat en forbudstavle vedrørende bæltekøretøjer.

Specialkøretøjet M109 monteret med 12,7 mm maskingevær, der styres fra køretøjets cockpit (overhead web). Bæltekøretøjer kører kun i særlige tilfælde uden for spor og brandbælter.

Røggranatbanen tager sig tydeligt ud fra luften.

- Også terrænets beskaffenhed begrænser kørslen. På Forsvarets passabilitetskort er således angivet områder, hvor pansret mandskabsvogn vanskeligt eller slet ikke kan passere. Impassabelt terræn kan ikke passeres uden hjælpemidler, mens muligheden for kørsel i betinget passabelt terræn oftest afhænger af fugtighedsforholdene. Der køres normalt ikke i disse områder.

4.2.3.3. Gravning og dozning

- Håndgravning kan finde sted efter aftale med Borrislejren.
- Maskingravning og dozning kræver særlig tilladelse fra Borrislejren. Beskadigelse af beplantning og grøfter skal undgås.

4.2.3.4. Skydning

- Området kan anvendes til skydning med kamptroppernes og artilleriets våben og dertil hørende ammunition, som er godkendt til skydning i fredstid.
- Skydning med direkte skydende våben ("fladbanevåben", hvor målet ses fra kampstillingen) finder sted fra kampstillinger med faste målopstillinger og på faste baner. Midlertidige opstillinger kan i princippet etableres overalt indenfor ringvejen.
- Skydning med indirekte skydende våben ("krumbanevåben", hvor målet ikke ses fra kampstillingen) fx artilleri og morterer, kan i princippet finde sted overalt i terrænet, blot granaterne rammer i nedslagsområdet (se nedenfor).
- Normal skydetid fra kl. 08.00 til 24.00. (1. oktober til 31. marts).
- Normal skydetid fra kl. 08.00 til 02.00. (1. april til 30. september).
- Skydning med tung morter, artilleri såvel som sprængning med ladningsstørrelser over 200 gram må ikke gennemføres efter kl. 24.00.
- Med reference til annoncering i dagspressen og kontraktlige forpligtelser over for lodsejere kan den med 1. melding anmeldte skydetid og anvendelse af lejede stillingsområder normalt ikke ændres/udvides.

4.2.3.5. Sprængning

- Bortset fra håndgranatkast og artillerimarkering i forbindelse med enhedsskydninger kan sprængning normalt kun gennemføres i det af Borrislejren autoriserede sprængningsområde, p.t. på sydsiden af Omme Å mellem Østerrigevej og åen ved "Mælkevejen".

- Efter endt sprængning retableres området.

4.2.3.6. Flyvning

- Flyvning med helikoptere og mindre, fastvingede fly sker i forbindelse med besøg.
- Flyvning med kampfly og helikoptere kan finde sted som overflyvning af hele terrænet i lav højde.
- En del af Nordre Ringvej er udpeget som nødlandeplads.
- Skydning fra kampfly og helikopter forekommer.
- Området er omfattet af luftrumsafspærringsområde EK R 39 og 40. Spærringen går op til 16.500 fod MSL.

4.2.4. Områder med bunden anvendelse

På terrænet findes en række områder, hvis anvendelse er bunden. Dette skyldes, at flytning af den pågældende anvendelse enten ikke er mulig eller vil kræve etablering af et tilsvarende anlæg andetsteds på terrænet. Områder med bunden anvendelse omfatter en række større permanente anlæg samt et nedslagsområde for fosforgranater.

Anlæggene består typisk af selve anlægget samt et antal faste tilkørselsveje. Ved anvendelse af faste anlæg opnås en række fordele i forhold til midlertidige anlæg: Der kan benyttes faste tilkørselsveje, hvorved andre dele af terrænet skånes for færdsel. Terrænet skånes for unødigt gravearbejde og uddannelsestiden udnyttes optimalt. Ved anlæggelsen er der taget vidtgående sikkerheds- og miljøhensyn.

4.2.4.1. Baner

Der er følgende baner og anlæg i Borris Skydeterræn:

- Faste skydebaneanlæg og blivende skydebaneanlæg
- Samtlige anlæg pt. er vist på terrænkortet. (gælder ikke flugtskydningsbaner/jagtforeninger samt stillinger i civilt terræn for artilleri)
- Baner til skydning for enkeltmand
- Handle- og reaktionsbaner for enkeltmand/makkerpar(trio)
- Baner til enhedsskydninger for gruppe/sektion/deling, evt. støttet af tunge våben
- Håndgranatbaner
- Sprængningsbane
- Baner til skydning med specialvåben, dvs. dysekanon, tungt maskingevær o.l.
- Morterer kan i princippet opstilles overalt langs Ringvejen og herfra skyde ind i nedslagsområdet, det samme gælder for artilleri som der også er lejet stillinger til i civilt terræn.

4.2.4.2. Nedslagsområde

Nedslagsområde er et område, hvor granater med sprængladning slår ned og eksploderer i forbindelse

Nedslagsområdet i det centrale terræn er letgenkendeligt på et luftfoto.

Mange steder i terrænet ses kulisser for skydningerne.

med skydning med kamptroppernes våben og artilleriets skyts. Faren for at granaterne ikke eksploderer i nedslagsområdet (forsager) er altid til stede. I almindelighed lykkes det at spore og bortsprænge sådanne forsagere. Flere forhold kan imidlertid afstedkomme, at en forsager borer sig så dybt ned i jorden, at den ikke bliver fundet umiddelbart, og først måneder eller år senere bliver afdækket af fx vinderosion.

Borris Sønderland har været anvendt som nedslagsområde siden 1903. Området vil derfor i mange årtier fremover være overordentligt risikabelt at færdes i for personer, der ikke er omhyggeligt instrueret i de særlige sikkerhedsregler herfor. Områdets anvendelse begrænses som følge heraf til militært brug, og der iagttages også i forbindelse hermed særlig forsigtighed ved fx gravning og anden brug af terrænet.

Der er udlagt fast nedslagsområde for artilleri i terrænets centrale del, og nedslagsområde for mortér på samme areal samt en mindre strækning øst for Ørbækvej.

Der må i forbindelse med disse nedslagsområder ikke opstilles mål eller anvendes nedslagsområde for morter og artilleri nærmere end 100 meter fra: 1) faste veje (Ørbækvej, Hvolligvej, Blæsbjergvej, Fillingsandvej og Foldagervej), 2) opbyggede kulisser der består af mere end en stage, 3) plantager og levende hegn, 4) faste anlæg, og 5) nærmere end 800 meter fra Omme Å.

Ved skydning med fosforammunition må der kun ske nedslag indenfor det særligt udpegede "fosforområde" i den centrale del af heden, afgrænset af Blæsbjergvej, Ørbækvej, det tværgående brandbælte ved "Ishuset" mellem Hvolligvej og Ørbækvej, Hvolligvej samt det tværgående brandbælte fra benzintanken til Lillemose. Ved skydning med lys-/eller fosforammunition skal nedslagsområdet holdes under observation mindst en time efter endt skydning, på grund af den særlige brandfare der er forbundet med disse typer ammunition.

4.2.4.3. Bygninger

Generelt findes der kun rester af soklerne fra de ekspropriierede bygninger. I det sydøstlige hjørne er der dog bevaret

en enkelt, der anvendes af Hjemmeværnet, heraf navnet Hjemmeværnsgården. I terrænet umiddelbart uden for Borrislejren findes et tankanlæg og et ammunitionsdepot.

4.2.4.4. Kulisser

Kulisser er lette trækonstruktioner som varierer i størrelse fra relativt små genstande op til husstørrelse. De fremtræder ret markant i terrænet. Kulisserne kan anvendes som udgangspunkter og til udpegning og fastlæggelse af målområder mv. De anvendes altså ikke direkte som mål.

4.2.4.5. Observationsstader

Observationsstader omfatter tårne og høje og anvendes under skarpskydning med indirekte skydende våben. Herfra sender observatøren sine korrektioner til skytsstillinger. På grund af det flade landskab må der kunstigt skabes tilstrækkeligt højde over terrænet til at granatnedslag kan observeres. Brugen af faste observationsstader modvirker benyttelse af vilkårlige steder og dermed færdsel og anlæg øvrige steder i terrænet. Observationstårne er høje og meget markante. Højene er 5-6 meter høje jordbunker, der fremtræder meget markant, ikke mindst på grund af slid i terrænet omkring dem. Observationsstader findes fortrinsvis i tilslutning til ringvejen.

4.3. Naturbeskyttelse

Borris Skydeterræn repræsenterer i kraft af sin biogeografiske beliggenhed, sin historie samt mange års ekstensiv drift, målrettet naturpleje og militær anvendelse meget store internationalt og nationalt betydningsfulde naturværdier. Det gælder naturtyperne, hvor særligt hedetyperne er rigt udbredt i meget sammenhængende forekomster på Borris Hede. En række internationalt beskyttede naturtyper er kortlagt og tilstandsvurderet. Ud over de internationalt beskyttede naturtyper rummer Borris Skydeterræn store rig-

Rundbladet soldug er kendt for de fleste. Det er en kødædende plante, der trives i kanten af de fugtige hedemoser.

domme af dansk beskyttede naturtyper, bl.a. moser, ferske enge, overdrev og hedesøer. Det gælder ligeledes arterne, hvor Borris Skydeterræn bidrager med 11 dyrearter som er udpegningsgrundlag for Natura 2000-området, og hvor området huser meget vigtige forekomster af både listede og mere almindelige arter. Og det gælder ikke mindst landskabet og tilhørende kulturspor og fortidsminder.

Der gives i det følgende en status for naturværdierne i Borris Skydeterræn. Der er valgt en rækkefølge, således at der efter en indledede beskrivelse af Natura 2000 foretages en gennemgang af naturtyper og arealer i rækkefølge fra højest til lavest beskyttelseskrav, dvs. fra habitatnaturtyper, over dansk beskyttede naturtyper etc. Der er for en række arealer et meget stort overlap mellem habitatnaturtyper og dansk beskyttede naturtyper, fx "tør hede" og "hede", og vægten er lagt på beskrivelsen under habitatnaturtypen. Efterfølgende gennemgås arterne, med første prioritet på udpegningsarterne, hvortil kommer arter, der fremgår af Habitatdirektivets bilag II og IV samt Fuglebeskyttelsesdirektivets bilag I, uden at være på udpegningsgrundlaget, samt visse rødlistede, karakteristiske og øvrige arter. Til slut beskrives øvrige temaer, herunder invasive arter, jagt mv.

4.3.1. Natura 2000

Borris Skydeterræns naturværdier kommer til udtryk i udpegningen af terrænet som Natura 2000-område. Et stort antal af Forsvarets arealer er omfattet af Natura 2000. I nogle tilfælde er der tale om ganske små arealer, og i andre tilfælde om større skyde- og øvelsesterræner, hvor Natura 2000-området og terrænet overlapper, uden at der er fuldstændigt sammenfald. For Borris Skydeterræn er der næsten fuldstændigt sammenfald. Terrænet dækker således 4.689 ha af det samlede Natura 2000 på 4.750 ha. Kun 55 ha af terrænet er ikke udpeget som Natura 2000. Områderne og overlappet fremgår af Figur 4-2.

Natura 2000-området og dets naturindhold er nærmere beskrevet i Natura 2000-planen (Miljøministeriet, 2011) og tilhørende dokumenter, fx basisanalyse (Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 2007), der beskriver områdets naturværdier med fokus på de udpegede naturtyper og arter, deres tilstand, bevaringsstatus, trusler mv. Tilstand skal opfattes som en beskrivelse af det aktuelle naturindhold. Tilstandsvurderingen bygger på et system, der inddeler forekomster af naturtyperne i 5 tilstandsklasser, hvor I (høj) er bedst og V (dårlig) er værst. Som led i beregningen af tilstanden beregnes både et artsindeks (inddeles i artsklasse I-V), baseret på indholdet af plantearter i en cirkel med radius på 5 m, og et strukturindeks (inddeles i strukturklasse I-V), baseret på vegetationshøjden, opvækst af vedplanter, forekomst af drængrøfter m.m. Benævnelsen af alle 5 klasser ses fx på Figur 4-3 og 4-4. Bevaringsstatus for naturtyper og arter er derimod et udtryk for, hvordan tilstanden vil være i fremtiden, hvis der ikke sker ændringer i udnyttelsen og de eksisterende trusler. Bevaringsstatus er således en prognose for arternes og naturtypernes udviklingsretning. Prognosen for de kortlagte naturtyper er bestemt ud fra deres naturtilstand og de aktuelle trusler og inddeles i gunstig eller ugunstig prognose. Naturtyper i tilstandsklasse I (høj tilstand) eller II (god tilstand) har en gunstig prognose, hvis det vurderes, at tilstanden også kan opretholdes på langt sigt. På tilsvarende måde har naturtyper i tilstandsklasse III-V en ugunstig prognose, hvis det vurderes, at en gunstig bevaringsstatus ikke kan opnås uden ændringer af eksisterende udnyttelse og trusler. For ikke-kortlagte naturtyper og alle arter er prognosen baseret på den bedste, tilgængelige viden. Her benyttes begreberne vurderet gunstig, vurderet ugunstig og ukendt prognose. Trusler er at opfatte som de forhold, der forhindrer naturtyper og arter i at opretholde eller udvikle sig i retning af en gunstig bevarelsesstatus.

4.3.2. Habitatnaturtyper på udpegningsgrundlaget for Borris Skydeterræn

15 habitatnaturtyper er på udpegningsgrundgrundlaget for habitatområde nr. 60 Borris Hede. Af disse er 11 kortlagt og 8 tilstandsvurderet. Dertil kommer, at to yderligere naturtyper (tørvelavning og rigkær) er kortlagt og tilstandsvurderet uden at være på udpegningsgrundlaget. Tabel 4-1 giver en oversigt.

Naturtilstanden for naturtyperne i Borris Skydeterræn ligger alt overvejende i intervallet II-III, dvs. fra god til moderat med generel overvægt på god. Hertil

Figur 4-2. Borris Skydeterræns geografiske overlap med Natura 2000-område nr. 67 Borris Hede.

kommer nogle mindre hedearealer, som ligger i ringe tilstand. Tilstanden fremgår af Figur 4-3 og Figur 4-4. Det skal bemærkes, at der på Figur 4-4 er indtegnet polygoner, hvoraf visse naturtyper, fx våd hede, kun udgør en mindre del af det samlede areal. Der er derfor ikke nødvendigvis overensstemmelse mellem kortet og de arealangivelser, der fremgår af Tabel 4-1 og Figur 4-3.

Det følgende er en beskrivelse af de kortlagte habitatnaturtyper på terrænet.

4.3.2.1. Tør hede (4030)

Tør hede er den arealmæssigt vigtigste naturtype i Borris Skydeterræn. Vegetation er domineret af dværgbuske, som trives under tørre forhold. Naturtypen udvikles oftest på sandet, næringsfattig og sur jord. Vegetationen

Nummer	Navn	Areal (ha)	Prognose	Trusler
2310	Indlandsklit med lyng og visse	-	Ugunstig	Ingen kendte
3130	Søbred med småurter	0,5	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition
3140	Kransnålsalge-sø	0,1	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition
3150	Næringsrig sø	1,0	Ukendt	Ingen kendte
3160	Brunvandet sø	0,5	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition
3260	Vandløb	ca. 18	Ugunstig	Ingen kendte
3270	Å-mudderbanke	-	Ukendt	Ingen kendte
4010	Våd hede	202,0	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition, grøftning og dræning, tilgroning med vedplanter, invasive arter
4030	Tør hede	1981,9	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition, grøftning og dræning, tilgroning med vedplanter, invasive arter
5130	Enekrat	-	Ukendt	Ingen kendte
6410	Tidvis våd eng	-	Ukendt	Ingen kendte
7140	Hængesæk	23,3	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition, tilgroning med vedplanter, invasive arter, uhensigtsmæssig hydrologi.
7150	Tørvelavning*)	4,2	-	-
7230	Rigkær*)	0,4	-	-
9190	Stilkegekrat	7,7	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition, utilstrækkelig beskyttelse.
91D0	Skovbevokset tørvemose	9,3	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition, utilstrækkelig beskyttelse.
91E0	Elle- og askeskov	1,0	Ugunstig	Atmosfærisk N-deposition, utilstrækkelig beskyttelse.

Tabel 4-1. Habitatnaturtyper i Borris Skydeterræn angivet med nummer, navn samt for de kortlagtes vedkommende arealet. Bevaringstilstand for de kortlagte typer fremgår af Figur 4-3. Desuden er indlagt prognose og de væsentligste trusler jf. Natura 2000-planen.) Ikke udpegningsgrundlag.*

Figur 4-3. Arealfordelingen (ha) af naturtilstand for kortlagte terrestriske habitatnaturtyper i Borris Skydeterræn. Øverst de mest udbredte: Våd og tør hede, og nederst de øvrige. Tørvelavning og rigkær er ikke udpegningsgrundlag. Kilde: DEVANO-kortlægningen.

Figur 4-4. Tilstandskort for de kortlagte, terrestriske naturtypene i Natura 2000-området. Kilde: DEVANO-kortlægningen.

udvikles bedst i egne med ret høj nedbør. De typiske plantearter er hedelyng, revling, tyttebær, hede-melbærris og en række visse-arter. Hedens dyreliv er specialiseret med en specielt tilpasset insektfauna, og heden har stort potentiale som yngleområde for en række af Danmarks mest sjældne ynglefugle, herunder ikke mindst hjejle. Stor regnspove holder ligeledes til på heden og udnytter tilgrænsende arealer med ekstensiv drift.

Tør hede findes hovedsageligt på sandede og næringsfattige jorde i Vest-, Midt- og Nordjylland og enkelte steder på mindre arealer i det østlige Danmark. Den havde tidligere en langt større udbredelse og nåede sin største udbredelse omkring slutningen af 1700 tallet med et areal på ca. 7.000 km^2 svarende til ca. 1/6 af Danmarks areal. I dag er kun 10 % heraf tilbage, og Borris Hede repræsenterer det største sammenhængende areal i Danmark. Eksempler på store forekomster andre steder er Lønborg Hede og Kongenshus Hede.

Tør hede er udbredt på hele Borris Skydeterræn med massive forekomster særligt på Borris Sønderland – eller "Den Gamle Hede", som området også benævnes. De karakteristisk hedelokaliteter er her Muldsande i vest, over Søbjerge og Røverstuer centralt og til Store og Lille Blæsbjerg mod øst. Tør hede findes også på en del af de arealer, der blev opkøbt i 1953. På det tidspunkt var hedeopdyrkningen i Danmark i fuld gang, og Forsvarets erhvervelse af arealerne syd for Omme Å og sydøst for Fillingsandvej er uden tvivl årsagen til, at hedearealerne vest for Gundesbøl, de store arealer omkring Tørvemosebanke, Store Engmose og Foldager fortsat findes og kvalificerer sig til en udpegning under habitatdirektivet.

Tilstanden på tør hede i Borris Skydeterræn er generelt god eller moderat. Den gode og i nogle tilfælde høje tilstand kan ikke mindst tillægges omfattende pleje. Den moderate tilstand skyldes primært strukturforhold, hvor tilgroning visse steder er udbredt. I nogle tilfælde skyldes en lav strukturbedømmelse en for monoton og ensartet tilstand på større arealer.

Den største udfordring i bevarelse af tør hede er at modvirke, at lyngen og andre dværgbuske udkonkurreres af græsser og træopvækst, og at sikre det lysåbne præg ved at modvirke tilgroning med træer og buske. Næringsstoftilførsel er et gennemgående problem, og der er et konstant behov for pleje igennem afbrænding, slåning og rydning kombineret med, at afslået vegetation så vidt muligt fjernes fra arealet. Disse plejeforskrifter er søgt gennemført jævnfør drifts- og plejeplanen, og der fastlægges ligeledes en fremtidig indsats.

Prognosen for tør hede i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske lysåbne naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

4.3.2.2. Våd hede (4010)

Også våd hede har en meget betydelig udbredelse i Borris Skydeterræn. Her er vegetationen domineret af dværgbuske, som trives ved fugtige forhold. Der er ofte et stort islæt af hedemoser. De typiske arter er klokkelyng, tue-kogleask, rosmarinlyng, mosebølle, hedelyng og tranebær samt tørvemosser.

Naturtypen findes overvejende på sandede og tørveholdige jorder i Jylland, ofte kun som et smalt bælte omkring vandhuller, i fugtige lavninger på heden og i tilknytning til højmoser. Sænkning af grundvandet har flere steder betydet, at naturtypen er gået tilbage, og at blåtop derefter er blevet den dominerende plante. Borris Hede er kendt for sine relativt store arealer med våd hede. De er meget karakteristisk udbredt som de lavest liggende dele af områderne med tør hede. Den største forekomst ses centralt i Storemose, der topografisk hænger sammen med Søndermose, der også er udpeget som våd hede. Mod nord findes ligeledes store forekomster særligt omkring Keldmose og Kildesø og ikke mindst i Sortekær-området nord for Ringvejen. Mod syd er det særligt i Fuglemosen, der er væsentlige forekomster af våd hede. Våd hede er typisk udbredt i de områder, der i den oprindelige, danske kortlægning har status som hedemoser.

Tilstanden for våd hede i Borris Skydeterræn er generelt moderat og for nogle områders vedkommende

endda ringe, hvilket for de fleste arealer skyldes lavt artsindeks. Et af problemerne er meget omfattende dominans af græsser, særligt blåtop, og de deraf følgende ringe muligheder for de karakteristiske plantesamfund med klokkelyng som den mest typiske art. Et andet problem er, at jordbundens surhedsgrad (pH) i de seneste årtier er faldet drastisk, hvilket bl.a. er et resultat af næringsstoftilførsel.

Som for den tørre hede er udfordringen i forhold til at sikre og udvide den våde hede at modvirke tilgroning, men der kræves ligeledes en indsats for at hindre den omfattende dominans af græsser herunder især blåtop. Til dette kommer, at sikring af naturlig hydrologi er helt afgørende for den langsigtede bevarelse af våd hede. En generel reduktion af næringsstoftilførsel er afgørende for den langsigtede bevarelse, herunder også i relation til at modvirke forsuring. Jf. drifts- og plejeplanen er de centrale hedearealer, herunder våd hede blevet plejet igennem bl.a. afbrænding og vandstandshævning. Der fastlægges en tilsvarende, fremtidig indsats.

Prognosen for våd hede i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske lysåbne naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

4.3.2.3. Hængesæk (7140)

Hængesæk har normalt en ret sporadisk udbredelse. I Borris Skydeterræn er kortlagt ca. 23 ha, hvilket er et meget betydeligt areal, og det forventes, at der vil kunne kortlægges yderligere arealer. Hængesæk dannes flydende i vandskorpen af søer eller vandhuller, ofte tidligere tørvegrave. Efterhånden kan hængesækken vokse sig så tyk på grund af tørvedannelse, at den kun gynger eller skælver lidt, når man går på den. Mosser udgør ofte en væsentlig del af vegetationen, og i sene stadier af naturtypens naturlige udvikling indvandrer buske og træer.

Typiske arter er hvid næbfrø, næb-star, tråd-star, kragefod, dynd-star, bukkeblad, grenet star, kær-dueurt, fin kæruld, trindstænglet star, hjertelæbe, mygblomst, brun næbfrø, eng-troldurt og flere sphagnum- og andre mosarter.

Naturtypen findes fåtalligt og spredt på mindre arealer i Danmark. Den forekommer mest i den vestlige del af landet. På Borris ses de største, kortlagte arealer med hængesæk langs Omme Å. Mindre forekomster ses i Fuglemose, ved Gårdmosedam og Vistelhøj.

Tilstanden er for de små forekomster overvejende god, men for det store areal nord for Omme Å ved Hvollig moderat, hvilket kan tillægges omfattende tilgroning og deraf følgende ringe strukturindeks.

Udfordringen er frem for alt at mindske tilgroning og næringsstoftilførsel. Den tidligere drifts- og plejeplan fastsatte pleje i form af rydning langs Omme Å. Dette er dog ikke gennemført.

Prognosen for hængesæk i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske lysåbne naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

4.3.2.4. Tørvelavning (7140)

Naturtypen tørvelavning er et pionerplantesamfund på vådt sand eller fx fugtig, blottet tørv. Den kan udvikles på blottet tørv i højmoser og lignende, men også i frost- eller vanderoderede partier af fugtige heder og moser og på sand, som er vådt eller tidvis oversvømmet. De typiske arter er hvid næbfrø, brun næbfrø, liden soldug, rundbladet soldug og liden ulvefod.

Naturtypen findes fåtalligt og pletvis over det meste af landet, men dog hyppigst i Jylland. Det er typisk ganske små arealer, der dækkes af dette plantesamfund. På Borris er tørvelavningen kortlagt på 4 små lokaliteter, fx syd for Omme Å ved Gundesbøl. Naturtypen er ikke udpegningsgrundlag for området. Tilstanden er overvejende god.

Udfordringen er at sikre lysåbne forhold og frem for alt modvirke næringsstoftilførsel. Der har ikke været foretaget konkret pleje i områder med naturtypen.

Prognosen for tørvelavning i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske lysåbne naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

4.3.2.5. Rigkær (7230)

Rigkær er et plantesamfund i moser og enge med konstant vandmættet jordbund. Grundvandet er mere eller mindre kalkholdigt, således at den særlige rigkærsvegetation opstår. Med græsning eller slåning er vegetationen åben og lavtvoksende som regel med mange små starer og mosser. Uden græsning eller slåning udvikles mere højtvoksende og tilgroede typer, som efterhånden ændres til krat eller sumpskov.

Typiske arter er diverse stararter, bredbladet kæruld, butblomstret siv, kødfarvet gøgeurt, purpur-gøgeurt, mygblomst, pukkellæbe, sump-hullæbe, vibefedt, fladtrykt kogleaks, fåblomstret kogleaks, leverurt, kær-svovlrod, hjortetrøst, eng-rørhvene, tagrør samt en række mosser.

Naturtypen findes spredt på mindre arealer i størstedelen af landet, dog kun få steder vest for isens hovedstilstandslinje. På Borris er der kortlagt en forekomst på 0,4 ha umiddelbart syd for Omme Å ved Vestbroen. Rigkær er ikke udpegningsgrundlag for området. Tilstanden for arealet er moderat.

Udfordringen for sikring af rigkær er som for de øvrige lysåbne naturtyper at modvirke tilgroning og næringsstoftilførsel. Som en del af den forrige drifts- og plejeplan er der gennemført rydning af arealet.

Prognosen for rigkær i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske lysåbne naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

4.3.2.6. Stilkegekrat (91D0)

Stilkegekrat er skove eller krat med dominans af eg på mager eller sur jordbund (morbund), hvor det er stilkeg,

som er den dominerende egeart. Naturtypen har som regel været skov fra gammel tid, benyttet til hugst og græsning. Sådan benyttelse er ofte vigtig at fortsætte for at sikre naturtypen. Busklaget er svagt eller ikke udviklet, medens der kan være mange bregner.

Typiske arter er stilkeg, vorte-birk, dun-birk, alm. røn, bævreasp, tørst, bølget bunke, blåtop, alm. kohvede, hvid anemone, liljekonval, majblomst, skovstjerne og ørnebregne.

Typiske eksempler på naturtypen er egeskove på mager bund og en række egekrat for det meste i Jylland vest for israndslinjen. På Borris er kortlagt et betydeligt areal (ca. 8 ha) langs Omme Å ved Østbro.

Tilstanden for hele arealet er høj.

Udfordringen er at sikre fortsat beskyttelse, herunder bl.a. at sikre gode lysforhold i skovbunden. Modvirkning af næringsstoftilførsel er ligeledes et væsentligt tema. For arealet i Borris Skydeterræn er indgået en særlig bevaringsaftale, og der planlægges ligeledes fremover generel beskyttelse af naturtypen bl.a. igennem udlægning af forekomsterne som urørt skov.

Prognosen for stilkegekrat i Natura 2000-området er ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtypen.

4.3.2.7. Skovbevokset tørvemose (91D0)

Naturtypen Skovbevokset tørvemose er domineret af birk, skovfyr eller rødgran. Jordbunden er fugtig til våd og med højt grundvandsspejl. Vandet er næringsfattigt, svarende til højmoser og fattigkær. Bundfloraen indeholder tørvemosser og andre planter knyttet til moser med næringsfattige kår. Der er ofte sammenhæng med hængesæk.

Typiske arter er hunde-hvene, dun-birk, grå star, stjernestar, alm. star, næb-star, tørst, spidsblomstret siv, blåtop, skovstjerne, rødgran, skovfyr, tørvemosser (Sphag-

num spp.), tranebær, mose-bølle, eng-viol og revling. I Borris Skydeterræn er kortlagt en række mindre forekomster – typisk på 0,5 til 2 ha. De ligger for det mest i tilknytning Omme Å, men der er også små forekomster i det nordlige terræn ved Kærbæk.

Tilstanden i Borris Skydeterræn er alle steder god.

Udfordringen er at sikre fortsat beskyttelse, og modvirkning af næringsstoftilførsel er ligeledes et væsentligt tema.

Prognosen for typen i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

4.3.2.8. Elle- og askeskov (91E0)

Naturtypen Elle- og askeskov er skove eller bevoksninger domineret af el og/eller ask ved vandløb, søer eller væld, dvs. på fugtig bund, hvor der er en vis vandbevægelse. Jorden er tung, men iltet og frisk, undtagen ved oversvømmelse. Bevoksningerne er ofte blandede med både el og ask og normalt med en frodig bundflora. Bundfloraen indeholder en række høje urter, som trives med den rigelige tilgang af vand og næring.

Typiske arter er rød-el, grå-el, ask, gråpil. alm. hæg, mjødurt, endnellikerod, gul anemone, hjortetrøst, stor nælde m.fl.

Naturtypen forekommer i det meste af landet, dog mest almindeligt i de østlige egne. Mange steder er den indsnævret til en kulisse langs vandløb, mens veludviklede eksempler kan dække større arealer med ellesump eller askebevoksninger. I Borris Skydeterræn er to mindre forekomster kortlagt syd og øst for søen ved Hvollig Bro.

Tilstanden er for begge arealer høj.

Udfordringen er at sikre fortsat beskyttelse, og modvirkning af næringsstoftilførsel er ligeledes et væsentligt tema. Der er ikke i forrige planperiode foretaget konkret pleje af arealet.

Prognosen for elle- og askeskov i Natura 2000-området er som for de øvrige kortlagte terrestriske naturtyper ugunstig pga. belastning med luftbårne næringsstoffer, som overskrider laveste ende af tålegrænseintervallet for naturtyperne.

Sø-habitatnaturtyper

Indenfor Borris Skydeterræn og dermed Natura 2000-området findes en række mindre søer og vandhuller. En række af søerne og tilknyttede arealer vurderes at opfylde kriterierne for udpegningsgrundlaget, herunder fx Søbred med småurter (3103), Kransnålsalgesø (3140), Næringsrig Sø (3150) og Brunvandet sø (3160). For sidstnævnte er følgende søer og sø-områder er medtaget i udpegningen. Kildesø, Gårdmosedam (Kvindly), Langdam, søer ved Fuglemose samt søer ved Vistelhøj. Kildesø og Langdam formodes at være naturlige hedesøer. En række af de øvrige søer er opstået som følge af tørvegravning og må formodes at gro til med tørvemosser som en del af den naturlige proces. En række af søerne er allerede i dag dækket af tørvemosser. Alle søerne har en lav pH og er meget brunvandet, hvilket betyder, at forekomsten af vegetation i en del af søerne er meget sparsom. De hyppigst forekommende arter er tørvemosser. Endvidere er Liden Blærerod og Storlæbet Blærerod registreret med spredte forekomster ved henholdsvis Langdam og søer ved Fuglemose (Ringkjøbing Amt 2001).

Søerne er ikke tilstandsvurderet. Den væsentligste trussel vurderes at være unaturlig hydrologi og næringsstoftilførsel. I den forrige planperioder er jf. drifts- og plejeplanen gennemført vandstandshævning i en række områder. Fodring af andefugle er ligeledes indstillet.

Vandløb-habitatnaturtyper

Omme Å, der er det største vandløb indenfor habitatområde 60, henligger i naturtilstand med gode fysiske forhold og med en rig flora og fauna. Åen vurderes at leve op til kriterierne for habitatnaturtype Vandløb med vandplanter (3260). De øvrige vandløb er mindre og mere regulerede, og naturtype 3260 vurderes dog også at

Langdam ved Blæsbjerg er formodentlig en naturlig hedesø. Den er næsten sikker for et par ynglende tinksmede, særligt når forårs- og sommervandstanden er høj.

forekomme i nogle af disse. Den samlede konklusion for vandløb med vandplanter i habitatområde nr. 60 er, at naturtypen ikke vurderes at være truet. Den potentielle udbredelse af naturtype 3260 vurderes at udgøre ca. 18 ha. Der er i forrige planperioder foretaget restaurering af visse vandløbsstrækninger, herunder etableret et stryg ved det gamle dambrug ved Vestbroen, og vandløbsfaunaen er generelt meget artsrig.

Naturtypen Vandløb med tidvis blottet mudder med enårige planter (3270) er udpegningsgrundlag. Den er ikke kortlagt og det vurderes, at naturtypen ikke længere forekommer indenfor området.

4.3.3. Beskyttede naturtyper og -områder

Det administrative grundkort, viser ud over habitatnaturtyperne de naturtyper, der beskyttet efter dansk lovgivning (naturbeskyttelseslovens § 3), fredninger, mv.

Figur 4-5 viser fordelingen på 6 hovedtyper.

Som det ses, udgøres de dansk beskyttede naturtyper for størstedelen af hede. Udbredelsen svarer naturligt nok til udbredelsen af habitatnaturtyperne tør og våd hede, men den danske definition er lidt bredere, hvilket giver en større udbredelse. Den mest massive udbredelse findes på den centrale del af terrænet, dvs. på Borris Sønderland. Men der er også betydelige forekomster mod syd og øst langs Omme Å. Mose udgør også en meget markant og udbredt naturtype, der indgår som mosaik i hederne og langs Omme Å, og visse steder har en store fladeudbredelse, ikke mindst i Store Engmose mod sydøst.

Engene og overdrevene udgør i sammenligning med hede- og moseforekomsterne et begrænset areal, men de spiller dog en betydelig rolle og udgør en stor naturmæssig værdi. De primære forekomster ligger i mosaik på de tidligere landbrugsarealer både nord og syd for Omme Å. Der er ca. 30 større eller mindre søer i Borris Skydeterræn. De spiller arealmæssigt en mindre rolle, men indgår som meget vigtige elementer i de omkringliggende naturtyper, frem for alt hederne og hedemoserne. Den relativt store udbredelse af vandløb skyldes Omme å, der med et samlet stræk på ca. 21 km løber igennem terrænets sydlige del og giver både et meget karakteristisk landskab og basis for meget store og unikke naturværdier.

Figur 4-5. Arealfordelingen (ha) på naturtyper beskyttet efter naturbeskyttelsesloven i Borris Skydeterræn, i alt 3.813 ha. Kilde: Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes grunddata, pr. 1. juni 2012.

4.3.4. Fortids- og kulturminder

Der er registreret følgende fortidsminder og kulturhistoriske spor:

4.3.4.1. Gravhøje

Der er i alt 14 gravhøje. Gravhøjene er formentlig enkeltgravshøje fra perioden i slutningen af bondestenalderen år 2800 til 2400 f. Kr. 7 af gravhøjene ligger tæt sammen på et hedeareal nord for Hjemmeværnsgården. Herudover findes der gravhøjene Vagthøj, Vistelhøj, Nygårds Høj, Keldbækhøj, en høj i vestspidsen af terrænet samt 2 syd for Hjemmeværnsgården ved Peder Pedersens Plantage. Desuden har der inden for selve Borrislejrens område ifølge Nationalmuseets optegnelser ligget 4 høje, som alle er blevet sløjfet i halvtredserne i forbindelse med udbygning af lejren.

Gravhøjene er i igennem den forrige planperiode bevaret igennem løbende rydning, afmærkning og skånsom anvendelse.

Gravhøjene fremgår af grundkortet (Kortbilag 1) med idnummer. En komplet liste findes i afsnit 8.11, hvor den konkrete, fremtidige plejeindsats er angivet.

4.3.4.2. Ole Rømers milestene langs Ørbækvej

Den verdenskendte danske fysiker og astronom Ole Rømer (1644-1710) fik bl.a. til opgave at opmåle landets betydeligste veje, hvilket blev gjort i årene 1691 til 1697. I Ringkøbing-Skjern kommune findes en hel del af Ole Rømers milesten stadig, bl.a. en strækning med 5 sten hen over Borris Sønderland på den gamle vej mellem Skjern og Ørbæk. En 5-milesten ses i nordenden af Ørbækvej, herefter findes mod syd henholdsvis en 1/4-milesten, en 1/2-milesten, en 3/4-milesten og endelig en 6-milesten ved Rødebro. De undseelige sten står på hver sin lille høj eller tue og falder sammen med det omgivende terræn. Afstandene er udmålt fra Ringkøbing og angivet med et antal udhuggede fordybninger, der kunne "aflæses" i mørke.

Milestenene er i forrige planperiode søgt bevaret igennem beskyttelse og modvirkning af tilgroning.

4.3.4.3. Engvandingskanaler langs Omme Å

Langs ådalsskrænterne af begge sider af Omme Å blev der i midten af 1800-tallet anlagt såkaldte engvandingskanaler. Åen blev delvist stemmet op opstrøms og vandet ledt bag diger i kanaler ned langs siden af åen. Herved kunne man med et engvandingssystem på passende tidspunkter i vækstsæsonen lukke vand gennem huller i digerne ud over ådalsengene, hvorved man sikrede bedre græsningsforhold og et bedre høslet.

Digerne og kanalerne er velbevarede. Særligt ved Udkiget øst for Hvollig Bro er anlægget meget seværdigt. Digerne og kanalerne betragtes som fredede. De holdes synlige og beskadigelse undgås generelt.

4.3.5. Øvrige arealer

4.3.5.1. Skov

546 ha eller ca. 12 % af Borris Skydeterræn er skovdækket. Af det samlede skovareal er 8 % løvtræ (især eg) og 92 % nåletræ. Nåletræsarealet består af ca. en tredjedel med fyrrearter, ca. en tredjedel af mere produktive træarter (hovedsageligt sitkagran) og ca. en tredjedel af andet nål, primært rødgran. Træartsfordelingen fremgår af Figur 4-6. Der er i de senere år foretaget omfattende tynding og hugst.

4.3.5.2. Vildtagre

Ved vildtagre forstås arealer, der er i omdrift, tilsås og gødskes. Formålet er primært at sikre et supplerende fødegrundlag til hjortevildt og i sammenhæng hermed forsøge at regulere hjortevildtets opholdssteder i forhold til skydeaktiviteter, vildtskader på naboarealer etc. Vildtagre har igennem tiden været udlagt mange steder i Borris Skyde-

Milesten ved Ørbækvej. Den enkle markering skulle kunne afkodes i mørke, da der ikke var lys på hestevognene. Samtidig var den billig at lave. De tre fordybninger indikerer ¾ mil.

De gamle engvandingskanaler ses fortsat meget tydeligt langs Omme Å. Kanalerne blev anlagt ved den nedre kant af skrænterne på overgangen til engen. Systemet byggede på en opstemning af åen opstrøms, så opstuvet vand i tørre perioder kunne ledes via kanalerne ud på engene.

Figur 4-6. Træartsfordelingen (ha) på de 546 ha skovbevokset areal i Borris Skydeterræn. Kilde: Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes grunddata, pr. 1. juni 2012.

Vildtagre har tidligere været anlagt på brandbælter. Det samlede areal på ca. 25 ha overgår i den ny planperiode til drift som brandbælter, dvs. med regelmæssig harvning.

terræn. Med den sidste drifts- og plejeplan indførtes et regelsæt, således at vildtagrene på terrænet alle blev flyttet ind på brandbælter. I dag er ca. 40 ha brandbælte forbehold dette formål, og nettoarealet med vildtagre er ca. 25 ha. Det samlede antal er 44, og vildtagrene ligger spredt placeret i tilknytning til plantagerne nord for Nr. Ringvej og syd for Gravlvej samt omkring Foldager Bakke. Der er ingen vildtagre på de åbne hedeflader. Størrelsen af de enkelte vildtagre varierer fra ca. 0,2 ha til ca. 2 ha.

Vildtagre på Forsvarets arealer er i 2011 blevet underlagt nye regler jf. FBE, 2011f, og der vil ikke fremover planlægges med vildtagre. De eksisteren arealer vil fra 2012 overgå til brandberedskabet og omlægges til brandbælter.

4.3.5.3. Slettearealer

Borris Skydeterræn har ca. 16 ha slette, hvoraf hovedparten ligger i tilknytning til lejrområdet. Der er ligeledes et areal vest for håndgranatbanen, men dette er delvist pålagt status som habitathede. Slettearealer er i princippet ubeskyttede og drives ekstensivt fx med slåning. Der er ingen særlige mål for de få slettearealer.

4.3.5.4. Levende hegn og beplantninger

Som et levn fra tidligere tiders landbrugsdrift findes på dele af terrænet traditionelle levende hegn, overvejende bestående af sitkagran og hvidgran. I nogle områder spiller hegnene fortsat en rolle i form af lægivning og støjdæmpning. I den forrige planperiode har man som

Flere gamle og udtjente læhegn er på det seneste blevet ryddet. Her ved Lille Gundesbøl i forbindelse med planlægning af vandhulsprojektet i området.

udgangspunkt ikke reetableret hegnene ved henfald. Der er for nylig foretaget egentlige rydninger med henblik på at skabe landskabelig sammenhæng mellem hedeareal-er og i det hele tage skabe mere lysåbne forhold.

4.3.6. Udpegede arter

Indsatsen for artsbeskyttelse kan ses på flere niveauer, hvor der her skal lægges særlig vægt på de udpegede og andre listede arter. Tabel 4-2 angiver de dyrearter, der udgør udpegningsgrundlaget for Natura 2000-området.

Arterne gennemgås i det følgende.

4.3.6.1. Insekter

Grøn kølleguldsmed

Grøn kølleguldsmed, der er udpegningsgrundlag for Natura 2000-området, var tidligere sjælden i de store jyske vandløb Guden Å, Karup Å og Skjern Å. Igennem de seneste ca. 10-15 år er den blevet mere almindelig i takt med, at vandkvaliteten i især de store vestjyske vandløb er forbedret, og guldsmeden findes i dag udbredt i de vandløb, hvor den tidligere var sjælden. Den har inden for de seneste få år også bredt sig til vandløb som fx Storå i Vestjylland og Hadsten Lilleå i Østjylland.

Grøn kølleguldsmed lever i større og store vandløb, hvor vandløbsbredden typisk er over 5 m. Vandkvaliteten skal være god og bunden fast og ikke dækket af slam. Larven af grøn kølleguldsmed lever nedgravet i vandløbsbunden. Fra slutningen af juni til august ses den voksne guldsmed langs vandløbene. Den flyver lavt og hurtigt over vandløbet, hvor hannerne forsvarer deres territorium. Grøn kølleguldsmed er sky og flyver ofte væk ved selv den mindste forstyrrelse.

Beskyttelsesområde	Navn	Prognose	Trusler
Habitatområde nr. 60	Grøn kølleguldsmed	Vurderet gunstig	Ingen kendte
	Bæklampret	Vurderet gunstig	Ingen kendte
	Laks	Vurderet gunstig	Ingen kendte
	Odder	Vurderet gunstig	Ingen kendte
Fuglebeskyttelsesområde nr. 37	Rørdrum	Vurderet ugunstig	Ingen kendte
	Rørhøg	Vurderet gunstig	Ingen kendte
	Blå kærhøg	Ukendt	Ingen kendte
	Hjejle	Vurderet ugunstig	Tilgroning, tilgroning med vedplanter
	Tinksmed	Vurderet ugunstig	Tilgroning med høje græsser og urter, manglel på egnede fouragerings- og rasteområder, uhensigtsmæssig hydrologi.
	Mosehornugle	Vurderet ugunstig	Ingen kendte
	Rødrygget tornskade	Vurderet ugunstig	Ingen kendte

Tabel 4-2. Arter, der er på udpegningsgrundlaget for Natura 2000-området jf. Natura 2000-planen (Miljøministeriet, Naturstyrelsen, 2011). Alle fuglearter er udpeget som ynglefugle.

Grøn køllegulsmed er registreret flere steder i Omme Å og vurderes at være udbredt på især de nedre dele, dvs. strækningerne i Borris Skydeterræn. I forbindelse med myndighedernes vandløbstilsyn er guldsmeden registreret flere steder inden for Natura 2000-området både som larve i foråret og som flyvende insekter i sensommeren. Vandkvaliteten i Omme Å er meget god, og det vurderes på den baggrund, at bestanden af grøn køllegulsmed fortsat vil have gunstige livsbetingelser.

Artens potentielle levested udgøres af hele hovedløbet af Omme Å gennem Natura 2000 området. Vandløbet har her en længde på ca. 12 km.

4.3.6.2. Fisk

Bæklampret

Bæklampretten er forholdsvis almindelig i danske vandløb. Den gyder i vandløb med grus- og stenbund i april-juni. Den har et larvestadium på 3-5 år, hvor larverne lever nedgravet i vandløbsbunden. Voksne lampretter dør efter endt gydning.

Bæklampret er ikke registreret i Omme Å inden for Natura 2000 området, ligesom der kun er få registreringer i den øvrige del af hovedløbet af Omme Å. Dette skyldes med overvejende sandsynlighed ikke, at arten ikke findes her, men registreringsmetoden (elfiskeri) ikke egner sig til så stort et vandløb. I Kærbæk, der er terrænets nordgrænse, er der registreret bæklampret, og det vurderes, at der findes en fast bestand her. De øvrige små vandløb inden for området, herunder Hulmose Bæk, Gjaldbæk, Kjeldbæk, Fuglmose Grøft og Odderskær Bæk er alle tidligere blevet elbefisket, men der er ikke registreret bæklampret i disse vandløb.

Bæklampret stiller beskedne krav til kvaliteten af levested og trives fint i vandløb med bare nogenlunde vandløbskvalitet. På baggrund af dette og på baggrund af artens meget almindelige forekomst i vestjyske vandløb, vurderes der ikke at være trusler for arten inden for Natura 2000-området. De potentielle levesteder udgøres af ca. 12 km af hovedløbet af Omme Å, ca. 9 km af Kærbæk/Odderskær Bæk samt ca. 9 km af de ovenfornævnte mindre vandløb.

Laks

For 25-30 år siden var Skjernå-laksen tæt på at uddø, og der var kun en lille gydebestand i den nedre del af Karstoft Å. Denne strækning blev fredet, og der blev påbegyndt et program til opdræt og udsætning. Genetiske undersøgelser fra 1990´erne viste imidlertid, at laksebestanden i Skjern Å-systemet var efterkommere af den oprindelige bestand. På den baggrund blev der påbegyndt et udsætningsprogram, og der blev indført et totalt landingsforbud af laks og havørred i Ringkøbing Fjord. Disse initiativer har sammen med en række vandløbsforbedrende projekter formentlig være hovedårsagerne til, at laksebestand i Skjern Å-systemet ikke længere er truet. Det skønnes, at opgangen af gydemodne fisk årligt er på ca. 3.000 individer. På det grundlag vurderes det ikke, at der er nogen umiddelbare trusler mod laksebestanden i Skjern Å-systemet, der også omfatter Omme Å. Borris Skydeterræn har foreløbigt bidraget med etablering af gydebanker og indgår desuden i et lokalt samarbejde dels om udsætning af yngel og dels om bæredygtigt fiskeri.

Udsætning af lakseyngel foråret 2011.

Laksens potentielle levested i Borris Skydeterræn er i princippet hele hovedløbet af Omme Å svarende til ca. 21 km.

4.3.6.3. Pattedyr

Odder

Odder findes udbredt langs Borris Skydeterræns åsystemer. Der foretages løbende systematiske registreringer, og det vurderes at bestanden svarer til områdets bæreevne. På baggrund af odderens positive fremgang i Jylland i løbet af 1990'erne, og forekomsten i Omme Å og Skjern Å vurderes der ikke umiddelbart at være trusler mod den inden for habitatområde nr. 60. Det er dog vigtigt, at der fortsat findes yngle- og fourageringsmuligheder inden for området. Prognosen for odder er gunstig eller vurderet gunstig. De udpegede potentielle levesteder udgøres af de vandløbsnære arealer langs Omme Å, Kærbæk og Gjaldbæk. I alt vurderes det potentielle levested inden for habitatområde nr. 60 at udgøre ca. 240 ha.

4.3.6.4. Fugle

Borris Skydeterræn huser et stort antal fuglearter, og det er den artsgruppe, der er bedst undersøgt. Således er terrænet potentielt yngleområde for de 7 arter, der er på udpegningsgrundlaget for Fuglebeskyttelsesområdet. Til dette kommer 10 øvrige arter, der fremgår af direktivets Bilag 1 og ligeledes af den danske rødliste. Nogle af disse kan forventes at indgå i udpegningsgrundlaget ved en fremtidig revision. Endelig er terrænet levested for et stort antal almindelige yngle- og trækfugle. Der foreligger flere både ældre og nyere optællinger af ynglefugleforekomsterne. Tabel 4-3 giver en sammenstilling af 17 listede arter. Kilderne fremgår af tabelteksten. Der gives i det følgende en kort beskrivelse af hver enkelt art og artsgruppe.

Rørdrum

Rørdrum har altid været en sjælden ynglefugl i Borris Skydeterræn, der var således kun et par i perioden 1993-1994. Siden har Rørdrum fortsat været en sjælden fugl inden for området, og det vurderes ikke, at arten pt. yngler. Rørdrum er afhængig af større arealer af uforstyrret rørskov i brak- eller ferskvandsområder. Vandstanden i yngleområdet skal være høj (min 15 cm) i ynglelidet (1/2-1/6), således at ynglelokaliteterne er sikre mod evt. rovdyr. Lokalt på terrænet vurderes forholdene at være tilfredsstillende og nogenlunde konstante i rørskovsbevoksningerne og tilstødende vandområder langs Omme Å, der er det potentielle yngleområde. I alt vurderes det potentielle levested inden for terrænet at udgøre ca. 200 ha.

Rørhøg

Den danske ynglebestand har siden 1970'erne været stærkt stigende. Det blev således vurderet at der i perioden 1970 frem til midten af 1990'erne skete en stigning fra ca. 100 par til 650 par. De seneste opgørelser tyder på, at der er to ynglepar på terrænet. Det vurderes, at forholdene i Borris Skydeterræn er egnede, bl.a. på baggrund af terrænets begrænsninger for offentlig adgang, og at enkelte par vil kunne yngle langs Omme Å eller ved nogle af områdets største søer som fx. Gåsemosedam, og den opstemmede sø ved "Lange Jans Dæmning". De potentielle levesteder er våde arealer dækket af mose og tagrør langs Omme Å samt søer og moser i området. Hede- og omkringliggende landbrugsarealer indgår som potentielle fourageringssteder. Arealet af det potentielle levested vurderes at udgøre ca. 4.200 ha.

Blå kærhøg

Blå kærhøg genindvandrede som ynglefugl i Danmark i 1992 og har siden ynglet med 0-5 par årligt. Arten er med andre ord sporadisk og uregelmæssig i sin ynglefore komst. I Borris Skydeterræn ynglede et enkelt par i 1994 og 1995, men siden er der ikke registreret sikre ynglefund. Borris Hede er et af de få områder i Danmark hvor blå kærhøg kan tænkes at yngle, og der var i 2012 observationer i midsommeren. Det vurderes, at forholdene i området vil være tilfredsstillende for et enkelt par, men med en dansk bestand som den nuværende er det meget tvivlsomt om arten indenfor den nærmeste fremtid igen indfinder sig som ynglefugl på Borris Hede. De potentielle levesteder svarer til levestedet for rørhøg.

Hjejle

De danske ynglefugle af hjejle tilhører den sydlige race af hjejle. Denne race har overalt været udsat for mar-

Udpegningsgrundlag	Levested (ha) afrundede cirkatal	Bestand Kilde					
		1	2	3	4	5	6
Rørdrum (LC)	200		1?	1?	0?	0	
Rørhøg (LC)	4.200		1?	2	?	2	
Blå kærhøg (NA)	4.200	?	?	1	?	0	1?
Hjejle (CR)	2.500	1?	0	1-3	0?	0-1	0
Tinksmed (VU)	200		6-7	5-7	1-3	1-5	3
Mosehornugle (EN)	4.000		1-2 (1969) 1 ? (1979)	2	0?	0	
Rødrygget tornskade (LC)	4.000		Min 10	21-23	Ca. 25	<21	
Listede arter							
Hedehøg (EN)		1?			1?		1?
Stor tornskade (EN)		>5	6-7	7-8	0-1?		0
Vendehals (EN)			8-12 (1975-1987)	5	8-10		10
Krikand (NT)		10 (Sortekær) +	40 (1960) 15 (1971) 10 (1988)	8-10	4-7		
Hedelærke (NT)				1?	6-9		
Stor regnspove (NT)		20?	Max 8	14-18	8-10		
Sortstrubet bynkefugl (NT)					0-1		
Sangsvane (NA)					1?		0
Natravn (LC)					10-20		
Trane (LC)							1

Tabel 4-3. Sammenstilling af data på ynglende fuglearter på udpegningsgrundlaget for Fuglebeskyttelsesområdet og andre listede fugle arter i Borris Skydeterræn. Tallene angiver antal ynglepar. Levestedets areal på terrænet er angivet for udpegningsarter. Der er tale om et afrundet cirkatal, der refererer til angivelser i basisanalysen for Natura 2000-planen. Kilder: 1. Salomonsen, F. (1955); 2. Christensen, J.H. (1988); 3. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Forsvarskommandoen (1998); 4. Olesen & Østergaard (2010); 5. Miljøministeriet, Naturstyrelsen (2011); 6. Yderligere registreringer foretaget under planudarbejdelse i 2012, primært personlige meddelelser fra Østergaard, E. Forkortelser: CR= Kritisk truet, EN= Moderat truet, VU= sårbar, NT= Næsten truet, LC= Mindst bekymring. NA= Ikke mulig.

kante tilbagegange, og allerede i 1970'erne blev det vurderet, at racen var næsten forsvundet. I Danmark har tilbagegangen af hjejle som ynglefugl fulgt den europæiske udvikling. I takt med, at hederne er blevet opdyrket, er antallet af ynglefugle blevet mindre. Allerede i 1930'erne blev den danske ynglebestand opgjort til 45-78 par alle i det nordlige Jylland. Fra da er det kun gået tilbage og i 1984 blev der registreret 5-12 par og i 2000 2-5 par (Pihl et al., 2005). I Borris Skydeterræn forsvandt hjejle som ynglefugl i 1954. Imidlertid genindfandt den sig igen i 1994, og i 1995 blev der registreret 4 fugle med yngleadfærd. I 2004 og 2005 blev der registret et ynglepar på hedearealet ved Hvolligvej. Dette område er karakteriseret af meget lav vegetation som en følge af de hyppige småbrande som en følge af militær aktivitet. I 2011 blev ligeledes registreret en fugl med yngleadfærd. I 2012 var der derimod ingen tegn på ynglefugle. De potentielle levesteder er kortlagt som størsteparten af Borris Sønderland. Hovedparten af dette har pt. for høj vegetation til at opfylde artens krav, men med en aktiv plejeindsats vil arealet kunne gøres egnet som yngleområder. Arealet af det potentielle levested vurderes at udgøre ca. 2.500 ha.

Tinksmed

Den danske ynglebestand af tinksmed har været nogenlunde konstant siden 1980'erne. Der har dog været nedgang i yngleområderne i Midt- og Sønderjylland, og bestanden er nu koncentreret i nogle få områder i Thy (Pihl et al. 2003). Det vurderes, at den danske bestand af tinksmed i 2005 var på 66-67 ynglepar. I Borris Skydeterræn var arten udbredt, men den har været i tilbagegang det seneste årti. Op i 1990'erne har bestanden været på op til 7 par. I 2005 blev der trods intensiv eftersøgning kun registreret ét ynglepar (ved Gåsemosedam). Olesen & Østergaard, 2010 anslår den nuværende bestand til 1-5 par, og i 2012 var der mindst tre ynglepar. Bestanden af tinksmed på Borris Hede har, som de øvrige bestande i Midt- og Sønderjylland været udsat for tilbagegang den seneste årrække. Det vurderes, at tilgroning af hedemoserne omkring søerne i området, kan være medvirkende årsag til den konstaterede tilbagegang. Forsvaret har i 2010 foranstaltet to udredninger af tinksmed på de militære arealer (Danmarks Miljøundersøgelser, 2010, og FBE, 2010) med henblik på at kortlægge delområder, hvor ynglebestanden af tinksmed ved målrettet pleje kan udvikles. Arbejdet lægger vægt på flere indsatsområder, især genskabelse af naturlig hydrologi, sikring af lysåbne forhold og minimering af forstyrrelse, og ligger til grund for den særlige indsats, der er planlægges i Borris Skydeterræn. De potentielle levesteder er primært de nuværende og tidligere yngleområder omkring Gåsemosedam og områdets øvrige søer. Arealet af det potentielle levested vurderes at udgøre ca. 200 ha.

Mosehornugle

I perioden 1978-1981 blev den danske bestand af mosehornugle vurderet til 24-41 sikre ynglepar. Siden har arten været i tilbagegang, og der er over de seneste års overvågning ikke registreret ynglende mosehornugle i landet. I Borris Skydeterræn ynglede mosehornugle med to par i to mindre mosepartier 1996, men den har sandsynligvis ikke ynglet der siden.

Mosehornugle er i umiddelbar fare for at være udryddet som dansk ynglefugl. Det vurderes, at der vil være plads til et enkelt eller to ynglepar på Borris Hede, såfremt der igen sker en vækst af den danske ynglebestand.

De potentielle levesteder udgøres af hedearealerne og de mere fugtige områder omkring søerne inden for området. Arealet af det potentielle levested vurderes at udgøre ca. 4.000 ha.

Rødrygget Tornskade

I Danmark vurderes bestanden af rødrygget tornskade at være på 1.500-3.000 par. Dette antal vurderes at have været nogenlunde fast siden starten af 1970erne (Pihl et al. 2003). I Borris Skydeterræn er bestanden anslået til 20-25 par.

Foreløbig trusselsvurdering: Der er ikke noget der umiddelbart kan forklare tilbagegangen i Borris Skydeterræn. Området har ikke været udsat for de stor ændringer, og det vurderes, at der forsat vil være grundlag for en stor ynglebestand på terrænet.

Der planlægges med at skabe ynglemuligheder for 10 par tinksmed i Borris Skydeterræn. Den nuværende bestand anslås til 1-5 par.

De potentielle levesteder inkluderer hedearealerne og de mere fugtige hedemoseområder på terrænet. Arealet af det potentielle levested vurderes at udgøre ca. 4.000 ha.

Hedehøg

Borris Skydeterræn rummer et potentiale for ynglende hedehøg, og Olesen og Østergaard (2010) angiver den som sandsynlig ynglefugl på heden på basis af observationer af 3 voksne hanner og en hun gennem sommeren 2010. Den ene han var vingemærket som redeunge i marsken nær Vadehavet i 2008. Hele den danske ynglebestand findes i Vadehavsområdet, hvor arten yngler i kornmarker. Borris Hede er dermed den eneste danske lokalitet, hvor hedehøgen holder til i en naturlig habitat. Der er ingen sikre tegn på succesfuld yngleaktivitet, men der observeredes i midsommeren 2012 en juvenil han i Storemose. Der synes ikke at være aktiviteter i Borris Skydeterræn, der udgør en egentlig trussel for arten, og mulighederne for fx igennem en særlig plejeindsats at forbedre vilkårene synes meget begrænsede. Indsatsen vil derfor ind til videre bestå i at følge hedehøgens mulige tilstedeværelse.

Stor tornskade

Stor tornskade yngler i Danmark især på åbne hede- og moseområder med spredte buske og træer samt krat, som benyttes som udsigtsposter. Dens føde består af større insekter, padder, firben, mus og småfugle. Borrisbestanden skønnes til 1 par, hvilket er et betydeligt fald i forhold til tidligere, hvor bestanden lå på 6-7 par. I 2012 var der ingen ynglepar. Der er ingen forklaringer på tilbagegangen, og der synes ikke at være sket forvaltningsmæssige forandringer, der har betydning for arten. Den fremtidige indsats vil fortsat sikre rammer for stor tornskade igennem ikke mindst bevarelse og udvikling af åbne hede- og moseområder med spredt bevoksning.

Vendehals

Vendehals er vores eneste trækkende spættefugl. Den er hulruger og yngler i åben skov, i krat og hedeplanta-

Karakteristisk billede fra Borris Skydeterræn. Rødrygget tornskade i et af artens foretrukne områder.

ger. Den udhugger ikke selv redehuller og yngler i naturlige huller i træer, i andre spætters huller og også villigt i redekasser. Østergaard (2003) beskriver indgående udviklingen i yngleforekomsten på Borris Hede i perioden 1970 til 2001. Den nuværende bestand anslås til 8-10 par ud af 30-40 ynglepar i Danmark. I 2012 blev der registreret og ringmærket 10 kuld i redekasser. Med sikring af mere urørt skov, habitattrægrupper og fortsat supplement med redekasser søges grundlaget for vendehals sikret i den nye planlægning.

Krikand

Krikand yngler i næringsfattige hedemoser og hedesøer, hvor den lever af muslinger, snegle og vandinsekter. Ynglebestanden i Danmark er truet og er over de seneste år gået tilbage. Den tæller i dag nogle hundrede par. Også i Borris Skydeterræn er bestanden reduceret. Salomonsen (1955) skønnede bestanden alene i Sortekær til over 10 par, hvor den samlede bestand på hele terrænet i dag ligger under 10 par.

Hedelærke (NT)

Hedelærkens foretrukne ynglebiotop i Danmark er nåleskovslysninger eller marker på sandet jord omkranset af skov samt heder og klitheder med hegn af træer eller med spredte træer og buske. I modsætning til sanglærken, der yngler på det åbne land, kræver hedelærken træer eller buske. Den undgår kolde, blæsende og fugtige lokaliteter. Bestanden på Borris anslås til lidt under 10 par og er særligt at finde, hvor der er islæt af bevoksning. Olesen og Østergaard (2010) angiver observationer i Østergaards Plantage, øst for indkørslen til Borrislejren og ved Hjemmeværnsgården.

Stor regnspove (NT)

Stor regnspove er en karakteristisk art for Borris Skydeterræn og pryder terrænets våbenskjold. Arten var for 200 år siden helt forsvundet fra Danmark som ynglefugl, men bestanden anslås nu til ca. 200 par med hovedudbredelsen i Jylland vest for israndslinjen. Dog skal nævnes både Læsø og Saltholm som meget vigtige ynglesteder. Bestanden i Borris Skydeterræn vurderes at være nogenlunde konstant på ca. 10 par. Dens foretrukne lokaliteter er de centrale hedearealer, og det vurderes, at dens levevilkår styrkes af et islæt af arealer med en driftsform, der minder om tidligere ekstensive landbrugsformer i tilknytning til heder (sandmarksdrift). Det er bl.a. af hensyn til stor regnspove, at der planlægges med kultivering af en række tidligere marker på terrænet.

Sortstrubet bynkefugl (NT)

Sortstrubet bynkefugl forekommer som fåtallig ynglefugl i Jylland, enten i klitter langs kysten, på heder eller i

hedemoser længere inde i landet eller i større lysninger i nåletræsplantager. Forekomsten i Borris Skydeterræn er meget usikker, men det vurderes, at området rummer et potentiale for enkelte par. Olesen og Østergaard (2010) angiver arten som ynglende i 2009 samt observation af en han ved Hvolligvej syd for Hvollig i 2010.

Øvrige fuglearter

Sangsvane er under indvandring som ynglefugle i Danmark og der har været faste sommerobservationer af en enkelt fugl i Borristerrænet, nærmere bestemt i Omme Å og i søen ved Lange Kajs dæmning. Natravn blev for første gang systematisk optalt i 2010 (Olesen og Østergaard, 2010). Her blev i alt 15 ynglepar fundet, og bestanden vurderes til at være op mod 20 par. Trane er under tydelig indvandring i Danmark som ynglefugl, og Borris Skydeterræn er et oplagt levested med blandingen af heder og hedemoser kombineret med den begrænsede offentlige færdsel. Trane ynglede på terrænet i 2011 og har været observeret hyppigt i 2012, hvor der dog ikke har været sikre tegn på yngleaktiviteter. Skønnet ud fra den generelle udvikling i Danmark forudses det, at arten vil slå sig ned og blive fast ynglefugl i Borris Skydeterræn. Havørn har over de sidste 20 år etableret sig som en fast og stabil ynglefugl i Danmark, og den ses på flere og flere lokaliteter. Der er ikke registreret yngleaktiviteter i Borris Skydeterræn, men i forår og sommer 2012 sås flere gange gamle fugle med tegn på yngleadfærd, og i sommeren 2012 har et par opholdt sig fast ved Hvollig. Der har dog ikke kunnet findes en rede. Det er ikke usandsynligt, at havørnen kan slå sig ned med et ynglepar i Omme Ådal.

4.3.7. Strengt beskyttede arter (Bilag IV)

Habitatdirektivets Artikel 12 og Bilag IV fastsætter rammerne for en generel beskyttelse af en række plante- og dyrearter. For Borris Skydeterræns vedkommende er følgende af relevans.

4.3.7.1. Odder

Odder er også udpegningsgrundlag og er beskrevet i afsnit 4.3.6.3.

Borris Skydeterræn huser ca. en tredjedel af Danmarks ynglebestand af vendehals, hvilket bl.a. kan tillægges et intensivt program for opsætning af redekasser, der suppleres i den kommende planperiode. Med dette er der samtidig gennemført værdifuld forskning igennem ringmærkning m.v.

4.3.7.2. Flagermus

Der er registreret 17 arter af flagermus i Danmark. Der er tvivl om, hvorvidt de 3 kan regnes som en fast del af den danske dyreverden (Søgaard m.fl., 2007). Af de resterende 14 er 5 arter (damflagermus, vandflagermus, troldflagermus, pipistrelflagermus og sydflagermus) under kortlægningen til Dansk Pattedyratlas (Baagøe, 2007) registreret i lokalområdet omkring Borris Skydeterræn.

Forvaltningsmæssigt kan flagermusearterne til en vis grad ses under ét, idet de generelt styrkes af gode raste- og overvintringssteder samt en varieret landskabsstruktur. Men visse arter er dog specialiseret. Fx er især vandflagermus helt afhængig af søer. Den nærmere udbredelse og betydningen af Borris Skydeterræn som yngle- og rasteområde for de enkelte arter er ikke opgjort her, men det skønnes, at området med kombinationen af mindre søer, skovbryn ud til lysåbne naturområder og ældre bygningsmasse har værdi som levested og vil kunne bidrage til en gunstig bevarelsesstatus for de arter, der forekommer.

4.3.7.3. Krybdyr og padder.

Der er ikke krybdyr- og paddearter på udpegningsgrundlaget for habitatområdet, men Bilag IV-arterne markfirben og spidssnudet frø er tidligere registreret (Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Hærens Operative Kommando, 1998). Markfirben lever på soleksponerede hedebakker med ikke for tæt hedelyng og andre dværgbuske, vej- og jernbaneskråninger, skydevolde, voldanlæg, grusgrave, bakkede overdrev etc. Markfirben er afhængigt af, at der er skjulesteder som småbuske og fx høje lyngbuske, samt små soleksponerede jordflader, som benyttes til æglægning. Mange af disse forhold er i rigt mål tilgodeset i Borris Skydeterræn, og der er ingen indikation af, at markfirben ikke fortsat findes på terrænet, men den er ikke registreret for nylig.

Spidssnudet frø lever og yngler på fugtige heder, enge, moser og hedemoser med lavvandede åbne vandflader. Disse forhold findes alle i Borris Skydeterræn, og arten findes i en række søer og vandhuller, hvor der ikke er fisk.

4.3.8. Øvrige listede og opmærksomhedskrævende dyrearter

Ud over de arter, der fremgår af udpegningsgrundlaget for Natura 2000-områderne eller er strengt beskyttede efter Habitatdirektivet huser Borris Skydeterræn en række arter, der er listede og dermed opmærksomhedskrævende. Der er her primært fokus på fuglearter, hare

Europæisk hare er rødlistet i Danmark. Den er almindelig i Borris Skydeterræn og ses ofte i kanten af de harvede brandbælter.

og en række insektarter. Fuglene er gennemgået sammen med arter på udpegningsgrundlaget i afsnit 4.3.6.4. Hare og insekter gennemgås summarisk i det følgende.

4.3.8.1. Europæisk hare

Den danske bestand af hare er over en årrække gået dramatisk tilbage som følge af intensiveret landskabsudnyttelse. Udviklingen har betydet, at hare i 2010 blev rødlistet. Hare er almindeligt forekommende i Borris Skydeterræn og særligt tilknyttet ekstensivt drevne græsarealer. Det findes ingen samlet opgørelse over harebestanden. Den nedlægges under jagt på terrænet. Udbyttet har over de sidste 8 år svinget mellem 7 og 11 dyr og kan næppe anvendes som indikator for bestandsstørrelsen eller bestandsudviklingen, da jagttrykket er begrænset og varierer betydeligt fra år til år.

4.3.8.2. Insekter

Den forrige drifts- og plejeplan (Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, Hærens Operative Kommando, 1998) oplister 31 arter af sommerfugle, herunder 5 rødlistede, der i forbindelse med den lands-

Orden	Art
Guldsmede	Blåvinget Pragtvandnymfe
	Fireplettet Libel
	Stor Kejserguldsmed
Sommerfugle	Aurora
	Almindelig blåfugl
	Brunlig perlemorsommerfugl
	Citronsommerfugl
	Dukatsommerfugl *)
	Dværgblåfugl
	Engrandøje
	Foranderlig blåfugl *)
	Isblåfugl *)
	Lille natpåfugleøje
	Markperlemorsommerfugl*)
	Nældens takvinge
	Okkergul randøje
	Sandrandøje
	Sort Måler
	Sortåret hvidvinge
	Storplettet perlemorsommerfugl
	Stor kålsommerfugl
	Stregbredpande
Tovinger	Stor Gødningsrovflue

*Tabel 4-4. Insekter på Borris Hede registreret på hjemmesiderne Danmarks Fugle og Natur og DOF-basen fra 2006-2012. Der er tale om 41 registreringer fordelt på 23 arter. *) angiver rødlistestatus.*

Dagsommerfuglen sortåret hvidvinge forekommer ret hyppigt i Borris Skydeterræn. Den er en af de få arter af sommerfugle, som er gået markant frem i de senere år. Dens larver lever på de spredte tjørnebuske på tidligere marker, som specielt råvildt ofte "klipper til" ved deres bid. Foto: Hans Jørgen Degn.

dækkende altasundersøgelse i 1990'erne blev registreret i Borris Skydeterræn. Der er ikke siden gennemført tilsvarende systematisk registrering. Hjemmesiderne Danmarks Fugle og Natur og DOF-basen har i perioden 2006 til 2012 41 registreringer af insekter. Fordeling på orden og art fremgår af Tabel 4-4. Der er tale om 23 arter, heraf 19 arter af sommerfugle – heraf 4 rødlistede.

4.3.9. Karakteristiske dyrearter

Borris Skydeterræn rummer ud over de sjældne og beskyttede arter en meget stor mangfoldighed af almindelige og karakteristiske arter, der har enorm værdi som en del af områdets økosystemer og som oplevelsesobjekter for både den specialiserede og mindre specialiserede naturbruger. Det er ikke muligt at bringe data for alle ind i den detaljerede planlægning, og de følgende er udvalgt som særligt karakteristiske for terrænet.

4.3.9.1. Rådyr

Ved forrige århundredeskifte var rådyr relativt sjældne i Danmark og primært tilknyttet større skovdistrikter. Agerlandet rummede kun begrænsede levesteder og efterstræbelsen var stor. Den militære overtagelse af Borris Sønderland og ikke mindst udvidelsen i 1953 skabte helt nye muligheder. Dels gennemførtes landskabsforandringer i form af tilplantning af skovarealer og læhegn og dels blev det et fristed, hvor rådyrbestanden kunne udvikle sig. Resultatet blev ret enestående i dansk vildtforvaltningshistorie. Før 1953 menes bestanden at være på under 20 dyr. I 1976 blev den anslået til 1.600 dyr. Som led i et forskningsprogram øgedes afskydningen, og bestanden har siden været faldende. Således blev den i 1997 anslået til ca. 600. I dag tæller den ca. 500 dyr. Den nuværende afskydning i Borris Skydeterræn vurderes ikke at holde bestanden nede. Rådyrbestanden og dens forvaltning på Borris er detaljeret beskrevet i Strandgaard (1999).

Rådyr er traditionelt tilknyttet skov og overgangen fra skov til det åbne land, men ses mange steder udvikle sig i retning af at være egentlige slettedyr, hvor det trives godt på store åbne flader selv med begrænset indhold af krat og hegn. Det gælder ikke mindst Borris Skydeterræn, hvor en stor del af bestanden opholder sig mere eller mindre konstant på hedearealerne og således kun ved meget heftige forstyrrelser søger ind i egentlige bevoksninger.

4.3.9.2. Krondyr

Krondyr har været helt udryddet i store dele af Danmark, herunder også Borrisområdet. Over de seneste 30 år er dog sket en gradvis indvandring, sådan som det er tilfældet på mange andre jyske distrikter. Det menes, at den nuværende bestand er efterkommere af dyr, der er udvandret fra Oksbøl-området. Ifølge registreringerne i Borris Skydeterræn blev den første kalv sat på terrænet i 1988, hvor bestanden var på ca. 10 dyr. Året efter blev sat 3 kalve, og udviklingen gik herefter meget stærk. Således skønnedes den faste bestand i Borris Skydeterræn i 1998 til 80-90 dyr, hvortil kom et tilsvarende antal strejfende dyr. Siden er be-

”De Borris rådyr” er blevet et begreb. Borris-bestanden har igennem tiden været genstand for stor opmærksomhed. Rådyr ses i både overgangen fra skov til åbent land og på den åbne hede.

standen yderligere vokset. Den anslås i dag til ca. 200 dyr, der kan opfattes som nogenlunde faststående. Hertil kommer dyr, der strejfer til og fra en række store plantager især mod øst, herunder Skovbjerg, Sønder Omme, Lønborg Plantage mv.

Krondyrene i Borris Skydeterræn ses ofte i store rudler på heden, hvor de opholder sig selv ved ret intensive skydninger. Plantagerne og skovarealerne i terrænets periferi, herunder ikke mindst Østergård og Kærhus Plantager mod nord og Gundesbøl og Keldbæk Plantage mod syd er områder med god dækning, hvor krondyrene søger skjul. Krondyr æder et bredt udvalg af planteføde, herunder ikke mindst græs, urter, skud af træer og ligeledes i vid udstrækning den unge lyng. Sammen med rådyr er de de eneste tilbageværende af den lang række oprindelige græssere, der har levet i Danmark. Selv ved høje bestandstætheder er deres effekt som naturplejere begrænset, hvilket også skal ses i lyset af, at de fleste naturområder, herunder også Borris Skydeterræn, er udsat for stor tilførsel af luftbåret næringsstof, der styrker planteproduktionen. Der planlægges i den kommende planperiode med at styrke den vilde bestand af græssere, men ligeledes at supplere med græsning fra husdyr. En særlig prioritet er at sikre kronvildtet i Omme Ådal igennem etablering af et jagtfrit område for herved at intensivere dyrenes ophold og græsning.

4.3.9.3. Fisk

Fiskebestandene i Skjern og Omme Å følges løbende igennem registreringer ved elfiskeri. Borris Skydeterræn deltager i dette arbejde, og det tilstræbes, at der foretages en årlig undersøgelse. Tabel 4-5 giver en oversigt over de fiskearter, der blev registreret ved elfiskning i Skjern Å den 1. august 2011. Antallet af fiskearter i åsystemerne er høj. Blandt arterne er fx laks og bæklampret, der begge er udpegningsarter. Desuden findes arten finnestribet ferskvandsulk, som er unik for Skjern Å-systemet.

Aborre
Brasen
Bæklampret*)
Bækørred
Elritse
Finnestribet ferskvandsulk
Flire
Gedde
Grundling
Helt
Hork
Karpe
Karudse
Knude
Laks*)
Løje
Ni-pigget hundestejle
Regnbueørred
Rimte
Rudskalle
Skalle
Skrubbe
Stalling
Strømskalle
Suder
Tre-pigget hundestejle
Ål

*Tabel 4-5. Fiskearter, der blev registreret ved elfiskning i Skjern Å ved Borris Skydeterræn den 1. august 2011. *) = art på udpegningsgrundlag for habitatområde Borris Hede.*

4.3.10. Sjældne og karakteristiske plantearter

Floraen i Borris Skydeterræn er gennemgået i detaljer i den tidligere drifts- og plejeplan. I denne gennemgås de enkelte plantearter lokalitetsvist, og der lægges vægt på truede, sjældne og typiske arter. I sammenfatningen lægges der særlig vægt på rødlistearten kortsporet blærerod, der er registreret i Borris Skydeterræn, og gullistearterne: Opret kobjælde, kattefod, alm. månerude, stivtoppet rørhvene, vibefedt, engblomme, eng-troldurt, guldblomme og hør-tusindblad. Kvindly fremhæves som en særlig betydningsfuld lokalitet. Det samme gælder de tidligere dyrkede marker med mange overdrevarealer samt engene, der har en meget rig flora med mange biotopstypiske arter. Hederne derimod er ikke specielt rige set i botanisk sammenhæng, men rummer dog fx enkelte lokaliteter med guldblomme. Sammenfatningen noterer afslutningsvis, at "Borrisområdet er meget stort og kun sporadisk undersøgt. Det rummer derfor givet flere overraskelser".

Det sidste er fortsat tilfældet. Der foreligger ikke detaljerede studier, der på en kvalificeret måde kan evaluere den botaniske udvikling i Borris Skydeterræn. I nærværende plan er planterne primært behandlet sammen med naturtyperne, som de kendetegner (se afsnit 4.3.2). Der er ikke i forbindelse med planarbejdet foretaget nærmere botaniske studier og der henvises primært til basisanalysen for Natura 2000-planen samt til overvågningsprogrammet NOVANA, hvor der i forbindelse med registreringer på prøvefelter i området foreligger plantelister.

4.3.11. Invasive arter m.v.

Invasive arter er defineret som indslæbte, fremmede arter, der ved deres spredning og forekomst skader biodiversiteten. Man skelner mellem plante- og dyrearter, og for Borris Skydeterræner er der særlig fokus på plante-

Almindelig månerude er – trods navnet – sjælden i Danmark. Den står flere stedet i Borris Skydeterræn. Her et afblomstret eksemplar ved Foldagervej, fotograferet 3. juli 2012.

arterne, der ses som et trusselstema i forhold til Natura 2000-planlæningen.

4.3.11.1. Invasive plantearter

Blandt de invasive plantearter spiller bjergfyr en meget stor rolle. Den er igennem de sidste hundrede år udplantet til bekæmpelse af sandflugt og til vedproduktion. Den optræder ikke typisk som et egentligt skovtræ, men står mange steder i tætte bestande, krat etc. og spreder sig potentielt til alle lysåbne naturtyper, herunder særligt hederne. Der er over den sidste drifts- og plejeperiode ofret meget store ressourcer for at bekæmpe bjergfyr på hedearealerne i Borris Skydeterræn. Der er ingen samlet kortlægning af arealer, der ud fra artens egenskab som invasiv kan betegnes som truet eller påvirket, men størsteparten af de lysåbne naturtyper er under potentiel trussel for tilgroning med bjergfyr, hvis der ikke konstant foretages indgreb. Den fremtidige planlægning indeholder en fortsat indsats for bekæmpelse af bjergfyr ved rydning, afbrænding, slåning, afgræsning mv.

Tilsvarende er sitkagran en udbredt træart, der igennem tiden er indført som plantagetræ og som spredes til lysåbne naturtyper. Sitka er meget bidrobust og reguleringen af dens opvækst sker igennem afbrænding, der hvor arten spredes til hedeområder, og i øvrigt ved rydning og slåning.

Italiensk gyvel findes meget udbredt i store dele af Borris Skydeterræn, ikke mindst i det sydlige område og i kanten af plantagerne, men ses også flere steder på vej ind på heden. Gyvel stammer fra tidligere indplantninger med henblik på at sikre vinterføde til hjortevildt, men har i Borris Skydeterræn som i mange andre områder udviklet sig til et omfattende problem som landskabsukrudt. Planten er meget robust og frøene overlever en årrække i jorden og danner en vedvarende frøbank af hvilende »hårde« frø, der spirer hvis der sker en påvirkning, der giver lys til jordbunden og stimulerer frøet. Ved hjælp af kvælstoffikserende knoldbakterier på rødderne ændrer gyvelen jordbundens nærings-

Guldblomme findes i Borris Skydeterræn. Den er anført på Habitatdirektivets Bilag I, men er ikke udpegningsgrundlag for habitatområdet Borris Hede. Foto: Hans Jørgen Degn.

Bjergfyr spreder sig hurtigt til plejede hedearealer

stofindhold, og tætte gyvelkrat udkonkurrer den naturlige, lysåbne, nøjsomme plantevækst, og skaber en artsfattig flora. Der findes ingen vidundermidler til bekæmpelse af gyvel. Vedvarende slåning, der over en årrække forhindrer blomstring og frøsætning, kombineret med græsning med fx får og geder synes at være den bedste, men også en ressourcekrævende indsats. Frost hæmmer gyvel og udskygning med skyggetræer kan, hvor det er realistisk, være en langsigtet bekæmpelsesform. Strategien i Borris Skydeterræn er en såkaldt nul-tolerance på den gamle hede, dvs. Borris Sønderland afgrænset af Gravlvej (syd), Vestre Ringvej/Muldsande/Mosegård Plantager (vest) og Nordre Ringvej (nord) og Foldagervej/Fillingsandvej (øst). Inden for dette område bekæmpelse gyvel vedvarende med afbrænding, slåning, oprykning m.v. Problematikken er nærmere omtalt i analyse-kapitlet.

Glansbladet hæg blev indført fra det nordøstlige Nordamerika til Danmark i 1800-tallet som prydplante. Senere blev den brugt i læhegn og i skove, samt som ammetræ i plantager, og er især udplantet i Vestjylland. Glansbladet hæg er nøjsom, trives på tør sandbund og tåler stærk vind og tørke. Den formerer sig ved 8-10 mm store stenfrugter og rodskud. Blomstringen foregår i maj-juni.

Glansbladet hæg forekommer flere steder massiv i Borris Skydeterræn, og det skønnes ikke, at der mulighed for at udrydde plantearten på hele terrænet. Vedvarende maskinelle indgreb synes at være det eneste realistiske virkemiddel på de lysåbne arealer. Hvor hægen optræder i skov, kan der på lang sigt målsættes en klimaksskovtype, der med skyggetræarter hæmmer planten. Strategien i Borris Skydeterræn er en såkaldt nul-tolerance på den gamle hede, dvs. Borris Sønderland afgrænset af Gravlvej (syd), Vestre Ringvej/Muldsande/Mosegård Plantager (vest) og Nordre Ringvej (nord) og Foldagervej/Fillingsandvej (øst). Inden for dette område bekæmpes glansbladet hæg med afbrænding, rydning, slåning,

Italiensk gyvel ses over det meste af Borris Skydeterræn som et udbredt landskabsukrudt, her ved Søndre Ringvej. Den invasive art er flere steder på vej ind på heden. Der fastlægges en bekæmpelsesstrategi.

oprykning m.v. Problematikken er nærmere omtalt i analyse-kapitlet.

4.3.11.2. Invasive dyrearter

Mårhund er en ikke-hjemmehørende art, der i Danmark udgør en direkte trussel mod primært padder og jordrugende fugle. Prædation fra mårhund kan potentielt udgøre en trussel mod nogle af de hedefuglearter, som der i øvrigt gøres en stor indsats for at beskytte. Erfaringer fra andre lande viser, at hvis der ikke sættes ind rettidigt har mårhunden potentiale til at opbygge en meget stor bestand på kort tid.

Der er siden 2008 registreret et øget antal sikre forekomster af mårhund i Danmark. Naturstyrelsen har fra juli 2008 til december 2010 registreret i alt 91 skudte eller trafikdræbte dyr, alle i Jylland inklusiv fire nord for Limfjorden. Det vides ikke, hvor de mårhunde, som optræder i Danmark, stammer fra. Der kan være tale om udslip fra fangenskab eller indvandring sydfra, eller en kombination heraf. Hvis ikke der foretages en målrettet bekæmpelse, er der en forventning om, at bestanden af mårhunde i Danmark vil kunne vokse betragteligt og sprede sig til andre landsdele end Jylland. Der er derfor behov for at fastlægge klare retningslinjer for en målrettet bekæmpelse af mårhund, hvor Forsvaret kan spille en vigtig rolle i samarbejde med andre.

Mårhund er ikke observeret i Borris Skydeterræn, men det er sandsynligt, at arten strejfer og vil kunne etablere sig. Der er derfor behov for løbende overvågning og ikke mindst samarbejde med andre lokale aktører i forhold til at forhindre mårhund i at etablere sig på terrænet.

Mink er tilsvarende en ikke-hjemmehørende og invasiv art i Danmark. Den har i modsætning til mårhund været her i mange år som følge af udslip fra minkfarme. I dag findes fritlevende og naturligt reproducerende bestande

i mange lokalområder. Der er imidlertid ingen nærmere opgørelse over minkens forekomst i Borris Skydeterræn, men det vurderes, at der findes strejfende dyr, der stedvis kan påføre jordrugende fugle en betydelig prædation. Reglerne for bekæmpelse af mink er liberale, men effektiv bekæmpelse hindres som regel af mangel på ressourcer. En koordineret indsats med nabolodsejere er helt afgørende.

4.3.11.3. Prædatorer

Ræv er den betydeligste af de hjemmehørende arter, når det gælder prædation på fx ynglefugle. Erfaringer fra tilsvarende terræner, fx Naturstyrelsen Thy, viser, at ræv spiller en væsentlig rolle i forhold til at sikre ynglesuccesen hos en række jordrugende fugle, herunder ikke mindst højt prioriterede arter som fx tinksmed. I sådanne områder indgår jagt på og regulering af ræv som en fast del af forvaltningsprogrammet. Ræv er hyppigt registreret i Borris Skydeterræn i forbindelse med planarbejdet, men der er ikke detaljeret kendskab til bestandsstørrelse, der dog skønnes at ligge på et gennemsnitligt niveau. Det vurderes, at en intensivering af reguleringsindsatsen er hensigtsmæssig i forhold til at opnå en række af de opstillede mål for ynglefugle.

4.3.12. Jagt

Jagten i Borris Skydeterræner er underlagt Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste og tilrettelægges efter de generelle retningslinjer for vildtpleje, jagt, regulering og fiskeri.

4.4. Publikumshensyn

Borris Skydeterræn anvendes af lokale og udefrakommende besøgende både i form af uorganiseret brug under de generelle regler for offentlig adgang og til mere organiserede aktiviteter.

Grundreglen er som på Forsvarets øvrige terræner, at offentlighedens adgang skal tilgodeses, når hensynet til sikkerhed samt uddannelses- og øvelsesvirksomhed tillader det. Det betyder, at når der ikke foregår militær aktivitet på arealerne (typisk weekender, helligdage og ferier), vil arealet være åbent for publikum efter de

Ridning kan som anden færdsel finde sted på navngivne veje, når der ikke er militæraktiviteter og ved en såkaldt terrænlilladelse. Større ridearrangementer kan under visse omstændigheder gennemføres efter nærmere aftale med terrænelementet.

retningslinjer, der fremgår af drifts- og plejeplanen og ordensreglementet. I Borris Skydeterræn er der dog af sikkerhedshensyn ikke adgang uden for navngivne veje.

Ud over den uorganiserede færdsel stilles terrænet til rådighed for andre typer af aktiviteter, fx ridning, anvendelse af skydebaner og andre anlæg. Sådanne aktiviteter kræver en tilladelse, og henvendelse herom rettes til den lokale enhed under Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste.

En væsentlig og meget populær aktivitet for publikum er guidede ture, hvor grupper får en rundvisning i terrænet. Der gennemføres et vist antal af sådanne ture, men afstemt efter lokale ressourcer.

4.5. Landskab og historie

4.5.1. Geologi, landskab og hydrologi

Med sine 4.743 ha omfatter Borris Skydeterræn landets største hedestrækning. Det er et typisk hedeslettelandskab, der gennemstrømmes i den sydvestlige del af den næsten uregulerede Omme Å. Borris Hede udgør en del af den vidtstrakte Omme Flade, der under den sidste istid dannedes ved aflejringer fra smeltevandet fra den store bræ, der dækkede den østlige del af landet, og består af et jævnt sand- og gruslag. Efterhånden bredte lyngen sig, men der fandtes stadig steder, hvor mos og lav knap kunne dække flyvesandet, som derfor førtes ind over heden som lave klitter, der dog nu alle er gået i stå og blevet lyngdækkede. I tidens løb har der under heden dannet sig et lag al, som hindrer vandet i at trænge ned i undergrunden, hvorved områdets mange moser er opstået.

Skydeterrænet ligger i området mellem Tarm og Sdr. Felding i et større hedesletteområde, gennemskåret af ådale, der i retningen sydøst-nordvest gennemskærer landskabet ud til Skjernå-dalen mod nord. Hedesletten er flad og svagt skrånende fra sydøst ned mod nordvest fra ca. 20 m.o.h. til ca. 12 m.o.h. Jordbunden veksler mellem mager sandjord og direkte ufrugtbart kvartssand med al-lag. En række indsande af rent sand hæver sig stedvist som mindre bakkedrag op til 5 m over terrænfladen, og terrænets højeste punkt er Vistelhøj (i den sydøstlige del, 27 m.o.h.). Hedesletten er desuden rig på større og mindre lavninger, stedvis med åbent vand og tørvelag helt op til 1½ meters tykkelse. I flere af disse lavninger har tørvegravning tidligere fundet sted.

Igennem hedesletten løber Omme Å i en bred ådal ca. 3 m lavere end det omgivende terræn. Åen fremtræder i dag helt ureguleret og slynger sig gennem ådalen i store meanderbuer over en strækning af ca. 21 km, og ca. 7 km i fugleflugtslinje. To mindre dale (Keldbækdalen og Torsbækdalen) støder til ådalen i den sydøstlige del af terrænet.

Nedbøren er typisk for Vestjylland såvel med hensyn til årlig mængde, 730 mm i gennemsnit, med de mindste værdier i februar-maj (40 mm) og maximum i august-oktober (90 mm). Sammenholdes dette med afstrømning og fordampning, der for Borristerrænet er lavere end for det omgivende agerland, vil jorden i normale år have et vandoverskud i de fleste af årets måneder, bortset fra perioden maj-juli.

Størsteparten af arealet afvandes til Omme Å, de nordøstlige dele dog til Kærbækken og de nordvestligste direkte til Skjernåen. Hydrologisk udgør terrænet i øvrigt en næsten helt selvstændig enhed, idet området - bortset fra Omme Å med Keldbæk og Torsbæk - på det nærmeste ikke modtager vand udefra. En undtagelse er dog de allerøstligste arealer, hvor en vis grundvandsindtrængning fra landbrugsarealerne øst herfor ikke helt kan udelukkes.

4.5.2. Kulturhistorie

På Videnskabernes Selskabs kortblad fra 1803 er den helt overvejende del af det areal, som Borris Skydeterræn dækker i dag, angivet som lynghede. Undtagelser er selve Omme ådal og et mindre område mellem Rabæk Skole og ådalen (landsbyen Rabek) samt et område omkring Gravl skole (Gravel og Heldgård), der er angivet som dyrket land. Desuden er Sortekær og et stort område med Store Engmose som centrum angivet som moseområder. Der har kun været få huse i området. Rabek er angivet som en landsby uden kirke, der er angivet 3 gårde ved Gravel samt yderligere 2 enligt beliggende gårde ved henholdsvis St. Hvollig og Nygård. Med andre ord et nær-

mest øde område, bortset fra Omme ådal med nærmeste omgivelser, hvor der åbenbart har været en mindre landsby, samt 5 gårde. Disse gårde ved Omme ådal har været såkaldte ådalslandbrug baseret på husdyrhold, hvor græs og lyng fra eng, ager og hede udgjorde fødegrundlaget for husdyrene. Agerbruget var karakteriseret ved en turnus, hvor dyrkede arealer blev anvendt til kornavl i 4-5 år. Herpå fik de lov til at gro til med græs og urter i 6-8 år, hvorefter de blev pløjet op, før lyngen bredte sig (Jensen, 1979). Landskabet blev således plejet, så ådalsengene, små marker og store hedestrækninger gennem århundreder var i stabil balance uden tilgroning og uden, at lyngheden voksede sig gammel.

Borris har fra gammel tid spillet en vigtig trafikal rolle, idet de to veje fra Ringkøbing til Vejle og fra Viborg til dens udskibningssted ved Hjerting her krydsede hinanden og førtes over Skjern Å på Borris Bro for derefter at fortsætte over heden som hjulspor. Vejen fører både over Rævegrav Bakker og Røverstuer. Med dette navn menes ikke, at røvere netop holdt til her. Det er et folkenavn, der er knyttet til mange hulninger, der fremkom i hedebakkerne, hvor lyng- og moslaget var brændt af, og stormen havde blæst det løse sand bort. Derimod var Sorte Kro lidt længere nede ad vejen en berygtet smugkro.

Det var først da jernbanen fra Silkeborg til Skjern blev anlagt, at landsbyen Borris opstod i den form, vi kender den. Da staten i 1903 (efter erhvervelse i 1902) overdrog Borris Sønderland til Forsvarets brug, var tilstanden for dette store hedeareal næppe meget forskellig fra tilstanden i 1803. Ifølge Galløe, O. & C. Jensen (1906) beskrives heden som en ensformig flade med nogle få indlandsklitter og rigeligt med fugtige områder. Vådområderne var flere, større og mere varierede, og det omtales, at heden “tre gange i Mands minde har været hjemsøgt af brande”, nemlig i 1869, 1889 og 1893. Større brande var med andre ord jævnligt forekommende og med til at forny lyngheden, men samtidigt anføres også at “De fleste eller måske alle indsande på Borris Hede skyldes hedebrande”. Der er givetvis tale om voldsomme brande ved sommertid, hvor lyngskjolden er brændt med. Og hvis lyngskjolden ødelægges og sandet blottes på større flader, starter sandflugten.

Mens Borris Sønderland ved statens erhvervelse givetvis så ud, som den havde gjort i 1803, var området omkring Omme å ændret en del: Her havde indsatsen for at udnytte større dele af jorden landbrugsmæssigt sat ind i slutningen af 1870-erne. På foranledning af Hedeselskabet skete dette først og fremmest ved anlæggelse af et omfattende kunstvandingsanlæg på begge sider af ådalen. Princippet bestod i, at man opstemmede vandet i selve åen og ledte det over i kanaler, der løb langs med åen og som følge af et mindre fald gradvist fik kanalvandet til at løbe i et højere niveau end selve åen. Langs disse hovedkanaler var der opkastet en vold, gennemskåret af små regulerbare afløb, hvorfra vandet gennem et sindrigt system af render ledtes ud over de tilstødende marker. Vold, hovedkanal og rester af rendesystemer findes stadigvæk flere steder langs ådalen og er vidnesbyrd om en fase i ådalens historie.

Også dele af det store moseområde (Foldager og St. Engmose) øst for Borris Sønderland forsøgtes drænet og opdyrket i denne periode, og enkelte mindre plantager var blevet anlagt hist og her i slutningen af 1800-tallet. Større forsøg på hedeopdyrkning havde derimod ikke fundet sted i området.

Da staten erhvervede de resterende dele af det nuværende skydeterræn i 1953 havde landskabet udenfor Borris Sønderland undergået yderligere forandringer. Hedeopdyrkningen havde for alvor taget fart i den mellemliggende periode, og af de knap 3.000 ha, som skydeterrænet udvidedes med, var kun ca. 550 ha hede. Ca. 15 ha var plantage, og resten var hovedsageligt agerland og enge samt enkelte mindre moseområder. Agerlandet var blevet forsynet med tætte rækker af læhegn, og hele området var blevet udsat for en gennemgribende dræning og grøftning. Også Borris Sønderland var forsøgt drænet. Under 2. Verdenskrig anlagde tyskerne et omfattende grøftesystem, og selvom det ikke lykkedes dem at afvande helt, gik det dog hårdt ud over hedens lavninger med søer og vådområder. Alligevel må det samlede område også i 1953 betegnes

Hjemmeværnsgården er én af de få bygninger, der er bevaret i terrænet.

som et usædvanligt og værdifuldt naturområde. Borris Sønderland var stort set stadig den næsten uberørte hede som i 1903, og forsvarets anvendelse af arealet som skydeterræn havde alt i alt haft en gavnlig effekt på hedeplejen, og desuden bevaret denne uforstyrret. Hertil kommer, at hele det tilkøbte område var væsentligt mindre kultiveret end gennemsnittet for egnen, hvor der ellers ikke var større hedestrækninger eller moseområder tilbage på købstidspunktet. Indenfor det erhvervede område lå Gundesbøl Hede med sine 240 ha næsten uberørt. Store Engmoseområdet var forsøgt afvandet og opdyrket, dog uden større held. Ydermere var det erhvervede stykke af Omme Å næsten ureguleret.

De væsentligste ændringer fra 1903 til 1953 kan i konklusion beskrives som en kraftig reduktion af områdets vådområdeareal grundet afvanding og et ligeledes kraftigt fald i lynghedearealet, når der ses bort fra Borris Sønderland. Ændringerne var dog mindre markante end for det omgivende lokalområde.

1953 blev et vendepunkt i vegetationsudviklingen. Siden er det set fra et naturmæssigt synspunkt kun er gået fremad. Den erhvervede agerjord har ligget udyrket, hvilket for flere af arealernes vedkommende har resulteret i, at lyngen igen har bredt sig. Af det omfattende grøftesystem både i Borris Sønderland og i resten af området har kun hovedgrøfterne været vedligeholdt, og kun på strækninger, hvor behov for passage ad vejene har nødvendiggjort det. Hermed er det resterende grøftesystem gradvist forfaldet, og områdets vådområder derfor gradvist genskabt. Indsatsen for aktivt at lukke en række grøfter siden 1998 har forstærket denne proces, og set i forhold til situationen i 1953 er hydrologien i dag tættere på det naturlige.

4.5.3. Fredningshistorie

”Skynd dig, kom! om føje år heden som en kornmark står” spåede H.C. Andersen i 1859. Og det var en sand forudsigelse. Overalt i Jylland skød smågårde, huse og plantager op i sidste halvdel af det 19. århundrede. Dag for dag, år for år, blev nye hjørner af den jyske hede opdyr-

ket. Udviklingen var så voldsom, at der hos mange opstod frygt for, at vi skulle miste en af vore mest ejendommelige naturskønheder og landskabelige klenodier: ”Blichers og Etlars vildene hede”. Dette førte til et ønske om at bevare et stykke hedejord, der var stort nok til at yde sikkerhed for hedens dyre- og planteliv, og som kunne ligge som et minde om fordums vidtstrakte hedeflader. I denne proces kom direktøren for Københavns Universitets Botaniske Have, professor Eugen Warming, til at spille en nøglerolle. I perioden 1899-1902 varetog han forarbejdet for statens opkøb af Borris Sønderland med henblik på at sikre rammerne for både naturvidenskabelig forskning og det daværende Krigsministeriums behov for større områder til militære øvelsesformål. Skydeterrænet omfattede ved købet i 1902 i alt 3.240 tønder land, eller næsten 1.900 ha.

Den 3. oktober 1903 udsendte Bølling-Nørre Herreders Kontor en “Bekendtgørelse om Fredning af det af Staten tilhørende Hedeareal ved Borris Sønderland”. Denne – så vidt vides Danmarks første - fredningsdeklaration omhandler færdselsbestemmelser, nærmere betegnet forbud mod uvedkommendes færdsel der kan afstedkomme hedebrand, samt forbud overfor uvedkommende mod at udføre jagt, lyngslåning, skæring af lyngtørv, kreaturgræsning, bærplukning og opdyrkning.

Fredningsdeklarationen er ikke tinglyst på ejendommen, og der har efterfølgende hersket en del uklarhed om, hvorvidt der var tale om en egentlig fredning. I 1937 konkluderede generalauditør E. Schæffer, ”at hjemmelen for straf for overtrædelse af bestemmelserne i fredningsbekendtgørelsen fra 1903 alene kan søges i brandpolitilov, jagtlov, straffelov, lov om mark- og vejfred samt i statens ejendomsret til arealet, og den henviser altså ikke i sin helhed til nogen lovbestemmelse.” Dette har efterfølgende givet anledning til at konkludere, at der ikke som sådan er tale om en fredning. I årene efter fredningsbekendtgørelsen i 1903 fremsatte Krigsministeriet ved flere lejligheder ønske om beplantning inden for Borris Sønderland, hvilket ikke blev imødekommet fra universitetet. Under krigen blev der givet nogle begrænsede tilladelser til tørvegravning, mens en ansøgning om tilla-

delse til brunkulsgravning blev afslået. Også disse sager blev forelagt universitetet og naturfredningsrådet. Set med nutidens øjne kan fredningsdeklarationen vel nærmest sammenlignes med en drifts- og plejeplan – i så fald absolut den første af sin slags – altså en bindende ramme om forvaltning efter gældende øvrig lovgivning.

Efter den store udvidelse af terrænet i 1953 har der været hyppige drøftelser af gennemførelse af yderligere beskyttelse i form af både et vildtreservat og en egentlig fredning. Dette endte alt sammen uden resultat, men ledte frem til beslutningen om udarbejdelse af den første drifts- og plejeplan. Baggrunden herfor er beskrevet i indledningen (afsnit 2.2.1.). Der henvises desuden til den tidligere drifts- og plejeplan (Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Hærens Operative Kommando, 1998), der mere detaljeret gennemgår fredningshistorien.

4.5.4. Den militære historie

Efter at Forsvaret i 1903 havde fået overdraget brugsretten til Borris Skydeterræn og købt et areal i tilknytning hertil, oprettedes på det tilkøbte areal ved Skjern Å i terrænets nordlige del en lejr, der i hovedsagen var baseret på telte. De ret få bygninger, man havde brug for til lejrdetachementet, blev dels hentet fra den gamle Funderlejr ved Silkeborg, dels opført på stedet. Lejrens ældste bygninger er således opført i Funder i 1882 og flyttet til Borris i 1903.

Den teltbaserede skydelejr i Borris skulle huse de jysk-fynske infanterienheder i august-september hvert år, når de regimentsvis rykkede fra garnisonen til "fægtningsskydning" i 4-6 dage i Borris. Teltene blev rejst af et detachement, som udførte det forberedende arbejde i løbet af juli-august, og som betjente de skydende enheder under opholdet i lejren. I lejren var der vandforsyning ved et par brønde med håndpumper. På et tidspunkt blev der rejst vindmotorer som drivkraft for disse pumper, senere kom motorpumper, og først i 1923 blev vandtårnet bygget. Mandskabet spiste i fri luft ved "Åkøkkenet", der hvor nu kantinen ligger. Når alle skydninger var gennemført i september, sløjfedes teltlejr og skydeanlæg, således at heden igen henlå fredeligt i tiden oktober til juli.

I de følgende år udbyggedes lejren gradvist. Først med spiselokaler og fra midten af 1930'erne tillige med indkvarteringsbygninger for de skydende enheder. Denne udvikling fortsatte under anden verdenskrig, hvor lejren benyttedes af besættelsesmagten. Tyskerne var rykket ind i lejren 20. april 1940 med et kompagni fra Luftwaffe. Man havde tanker om at bygge en flyveplads på heden, men dette blev opgivet allerede i juni, da man opdagede, at jorden var for blød til dette formål. Nogle jordarbejder fra dette forsøg kan endnu ses i landskabet øst for den nordlige ende af Hvolligvej, og enkelte steder står også afvandingsgrøfter tilbage. Lejren og terrænet blev herefter benyttet som øvelsesområde. Flyvepladsen blev flyttet til Karup.

Forsvarets udbygning efter 1945, bl.a. med mere moderne våben - herunder langtrækkende skyts og bæltekøretøjer - medførte behov dels for en mere intensiv udnyttelse af terrænet, dels for udvidelser. I 1952/53 købtes derfor yderligere knap 3.000 ha i hovedsagen syd og øst for det oprindelige areal, herunder hele Gundesbøl Hede, samt en 7 km lang strækning af Omme Å. Ved overtagelsen af "det nye terræn" i 1953 lå der ca. 50 landejendomme i dette område, samt en skole ved Gravl og en ved Hvolligvej. Bebyggelsen var koncentreret omkring Omme Å langs Hældgaardsvej og Gravlvej. I løbet af en halv snes år blev de fleste ejendomme ødelagt som følge af beskydning og øvelser. Medvirkende til det hurtige forfald var også, at de tidligere beboere havde fået lov til at fjerne det træværk o.l., som de kunne bruge. I 1965 var kun nogle få bygninger tilbage i nogenlunde intakt tilstand, bl.a. Hjemmeværnsgården.

Ringvejen blev påbegyndt i 1954, og den ca. 30 km lange vej var færdig til at blive taget i brug i juli 1962. Efter krigen var der mange planer om en yderligere udbygning af Borrislejren. I 1985 blev en omfattende renovering og udbygning af lejrens faciliteter påbegyndt. Dette arbejde blev afsluttet i april 1990 og med efterfølgende løbende vedligehold byder lejren i dag på tidssvarende og gode indkvarteringsforhold. Lejrens kapacitet er ca. 1 bataljon. Kapaciteten kan udvides i situationer

Tidligere spiste mandskabet i lejren i det fri ved det såkaldte "Åkøkken" - der hvor kantinen ligger i dag.

med mange skydende enheder koncentreret i lejren ved benyttelse af den nu permanent oprettede teltlejr, der kan rumme 400 personer.

Indenfor de sidste 15 år er der sket et løbende vedligehold af bygninger og faciliteter. Der er bl.a. indrettet et nyt skiveværksted og kantinen er blevet moderniseret. Til styrkelse af de ydre, rekreative rammer er etableret en sø i lejrområdet. I 2012 er påbegyndt indretning af en ny miljøplads, der overtager funktionen af oplagringspladsen ved Skjern Å.

Terrænets udnyttelsesgrad har gennem årene været stadigt stigende. Der gennemføres nu skydninger på ca. 240 af årets dage. For en nærmere beskrivelse af den nuværende militære udnyttelse henvises til afsnit 4.2.1.

5. ANALYSE

Dette afsnit indeholder en emneopdelt diskussion af, hvordan et indsatsprogram på en hensigtsmæssig og velafvejet måde kan tilgodese de opstillede målsætninger samt en prioritering af ressourcer i forhold til en indsats mod de trusler, der er identificeret for naturtyper og arter. Det indledes med en evaluering af indsatsen under den tidligere driftsplan.

5.1. Evaluering af tidligere plan

Den seneste driftsplan for Borris Skydeterræn var gældende for perioden 1998-2012, og der har i forbindelse med revisionsarbejdet været gennemført en evaluering af indsatsen i denne periode. Den er foretaget af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste og foreligger som et selvstændigt dokument (FBE, 2012).

Evalueringen gennemgår de retningslinjer og plantiltag, som er fastlagt for terrænet. Dette sker efter indspil fra Borrislejren, kontakt til eksterne samt besigtigelse. Ud over de planlagte aktiviteter vurderes øvrige tiltag, som er gennemført i planperioden.

Sammenlagt konkluderes, at langt størstedelen af de foreskrevne og prioriterede retningslinjer igennem planperioden er fulgt. Det gælder i særdeleshed reglerne for den militære anvendelse og plejeforskrifterne for den lysåbne og våde natur. Netop terrænets meget betydelige forekomst af hede er således sikret, hvilket også kommer til udtryk i forbindelse med Natura 2000-planen. De planlagte vandstandsprojekter er gennemført, hvilket har medført øget vandstand i en række delområder. Der er dog eksempler på, at de etablerede lukninger af grøfter ikke har været tilstrækkeligt effektive, og der flere steder er sket gennembrud af lukningerne. Nærværende plan opstiller i alt 10 projekter, der for delområder skal sikre mere naturlig hydrologi. Dette sker blandt andet igennem grøftelukninger, og de tidligere indgreb vil i denne forbindelse blive gennemgået og i givet fald udbedret.

Der synes at være et væsentligt felt, hvor drifts- og plejeplanen ikke er gennemført, nemlig rydningen af Omme Ådal, og det står som en klar udfordring for den kommende planlægning, hvordan tilgroningen i denne betydelige del af terrænet kan imødegås. Ud over dette er skovplanlægningen ændret i planperioden, således at der målsættes mere naturnær skovdrift. Den i drifts- og plejeplanen fastlagte skovplanlægning er således ikke gennemført konsekvent.

Terrænets mange gravhøje og øvrige kulturminder er i al væsentlighed holdt beskyttet og plejet efter drifts- og plejeplanens anvisning. Afmærkning og skiltning af gravhøje er flere steder mangelfuld, og nærværende plan opstiller nye retningslinjer herfor.

Ud over de planlagte aktiviteter er der gennemført en vigtig pleje af Omme Å som gydeplads for laksefisk, etableret padde- og bekkasinskrab på en række lokaliteter, indgået aftale om drift af egekrat, gennemført sandmarksdrift på eksperimentel basis mv. Desuden er gennemført en række studier, der danner et værdifuldt grundlag for planlægningen, herunder lokalitetskortlægning, fiske- og ynglefugletællinger mv.

5.2. Analyse af ny indsats

Der henvises her til målsætnings- og statusafsnittet og på basis heraf synes der at være følgende temaer, der påkræver en særlig analyse:

5.2.1. Kan militære og naturbeskyttelsesmæssige målsætninger på sigt forenes?

Borris Skydeterræn er som landets næststørste militære skydeterræn pålagt væsentlige krav til terrænets anvendelighed og potentiale for indretning til nye, hurtigt opstående uddannelsesbehov. Det forventes, at det samlede behov øges i de kommende år. Samtidig er der over de sidste årtier og ikke mindst som en følge af internationale krav kommet væsentlig større fokus på bevarelse af områdets unikke natur. Denne del forventes ligeledes at accentueres i fremtiden. Hermed er det rimeligt at stille det helt overordnede spørgsmål, om det overhovedet er muligt langsigtet at forene de øgede behov for militær anvendelse med kravene om sikring af områdets natur.

Et væsentligt element i denne analyse er at tage et tilbageblik på udviklingen og forvaltningen over de seneste årtier. Kravene til naturbeskyttelse er ikke nye. De er kommet til udtryk igennem en lang årrække helt fra statens erhvervelse af Borris Sønderland i 1902. Allerede på det tidspunkt sidestilledes naturbeskyttelsen med den militære anvendelse. Den efterfølgende fredning i 1903, opkøbet af de nye arealer i 1953, de forskellige yderligere forslag om fredning og ikke mindst gennemførelse af den tidligere drifts- og plejeplan tilbage i 1998 kan ses som en

konsolidering af sameksistensen mellem militære aktiviteter og naturbeskyttelse. Alt dette peger i samme retning: Havde det ikke været for fremsynede naturbeskyttere, det statslige opkøb til militære formål og den efterfølgende fortsatte militære anvendelse, drift og pleje, ville det areal, der i dag udgøres af Borris Skydeterræn, have ligget som egnens øvrige arealer: I korn- og kartoffelmarker, nåleskovplantager og bebyggelse.

Evalueringen af den udløbne drifts- og plejeplan giver alt overvejende et positivt billede. Den konkluderer, at der i den tidligere planperiode er gennemført meget vigtige projekter til sikring af naturen, hvilket i høj grad kan aflæses af den basisanalyse, der ligger til grund for Natura 2000-planlæningen. Samtidig kan det konkluderes, at Borris Skydeterræn fortsat anvendes intensivt til militære skydeuddannelser. Der er fortsat store udfordringer i forhold til at leve op til naturbeskyttelsesmålsætningen, og der er ikke tale om, at alle interesser er forenet og tilgodeset 100%.

Terrænets historie er over 100 år gammel, og på bundlinjen er det rimeligt at konkludere, at målsætningerne om gode militære rammer og naturbeskyttelse ikke blot kan forenes, men at netop den militære anvendelse på en række felter bidrager til naturbeskyttelsen, navnlig sammenlignet med en situation, hvor området havde været anvendt til konventionelt jordbrug. På det grundlag synes et at være rimeligt at antage, at der også i fremtiden er gode muligheder for at sikre ikke blot en god sameksistens, men på en række felter egentlig synergi mellem de to primære målsætninger.

5.2.2. Sikring af lysåben natur med realistiske plejeforanstaltninger

Borris Skydeterræn kendetegnes altovervejende af Borris Hede, og en meget stor udfordring er langsigtet at bevare heden, herunder både dens naturindhold og dens landskab. De danske indlandsheder er menneskeskabte og er igennem tiden blevet opretholdt ved ekstensive landbrugsformer. Denne del er forsvundet, og samtidig er heden nu under påvirkning af næringsstoftilførsel bl.a. fra nuværende intensive landbrugsformer i nærområdet. Hertil kommer, at den er under et konstant pres for tilgroning af både danske og indslæbte, invasive plantearter, der tilmed styrkes af den tilførte næring. Det betyder, at heden vil forsvinde, hvis der ikke vedvarende sker indgreb i form af de en række af de kendte plejemetoder eller ved metoder, der ikke hidtil har været udbredte. Det samme gælder en række øvrige beskyttede lysåbne naturtyper, herunder fx hedesøer, enge, overdrev og moser.

I Borris Skydeterræn er der ikke som på en række militære øvelsesterræner et modsætningsforhold mellem de militære målsætninger og ønsket om at sikre et åbent landskab. Et skydeterræn skal af mange årsager helst være så åbent som muligt. Et åbent landskab giver udsyn og gode markeringsmuligheder. Og de brande, der opstår ved skydningen, er lettere at kontrollere i et åbent terræn. Dog er der en generel målsætning om at sikre bevoksede arealer hele vejen rundt om Borris Skydeterræn, hvilket hænger sammen med dels støjdæmpning og med dels afskærmning mod tilførsel af næringsstoffer. Og der er også omkring en række af skydeanlæggene behov for sikring af en vis grad af læ og skjul. Det gælder fx handlebanerne mod syd.

En hel overordnet målsætning for Borris Skydeterræn er på denne baggrund at opretholde en plejeindsats, der opretholder de lysåbne naturtyper og sikrer dem i eller udvikler dem til en gunstig bevaringsstatus. Metoderne hertil er klassiske, og en del af den er udviklet og effektiviseret med Borris Skydeterræn som model og med personale fra terrænet som en ekspertise, der benyttes på andre terræner. Det gælder fx hedepleje ved afbrænding. Rydning og slåning er også effektive metoder, men indenfor nedslagsområdet er disse mekaniske metoder af sikkerhedshensyn ikke anvendelige. Det skyldes risikoen for påkørsel og detonation af ueksploderet ammunition, der efter mere end 100 års skydeaktivitet findes udbredt. Risikoområdet er her hele det øst-vest-gående, centrale terræn afgrænset af Gravlvej, Vestre, Nordre og Søndre Ringvej. I dette ca. 2.500 ha store område vil plejemetoder, der indebærer mekanisk bearbejdning af jordlaget kun kunne finde sted i så små områder, at det er muligt at lokalisere og fjerne eventuelle forsagere, før arbejdet påbegyndes. Ellers indskrænkes plejemeto-

Ueksploderet ammunition, her en 203 mm-granat, er i de centrale dele af skydeterrænet en væsentlig forhindring for at fortage mekaniske plejetiltag.

derne til motormanuel rydning, afbrænding og afgræsning. For et meget karakteristisk og værdifuldt område som Omme Ådal har de klassiske plejemetoder heller ikke har vist sig realistiske, hvilket også hænger sammen med de tekniske og økonomiske muligheder.

På dette grundlag er der behov for at udvikle effektive, realistiske plejemetoder, der langsigtet kan vedligeholde den lysåbne natur, og en meget væsentlig del af nærværende drifts- og plejeplan er iværksættelse af græsning i en helt anden målestok, end det tidligere kan været kendt på terrænet. Græsning med husdyr i skyde- og øvelsesområder rummer en række udfordringer. Det gælder i forhold til hegning, der kan være generende for den militære adgang, pasning og tilsyn, der kan vanskeliggøres af skydeaktiviteter, husdyrenes sikkerhed i skydeområdet etc. Modsat er det kendt, at græsning er en naturlig plejeform, der rummer en række andre positive elementer end blot nedbidningen af vegetationen. Græssere kan have en positiv påvirkning af et naturområdes fysiske dynamik, kan styrke naturlig fremspiring og foryngelse, sikrer frøspredning mv. Samtidig er det en plejeform, der kan optimeres økonomisk, herunder igennem tilskudsformer. Udvalget af græssende husdyr er stort og kan tilpasses lokale forhold, vegetation, jordbundsformer og tilsynsmuligheder.

Det er på dette grundlag, at der over den kommer planperiode iværksættes intensiveret kreaturgræsning. Arealerne langs Omme Å burde ideelt set afgræsses, men med de kendte kreaturgræsningsformer, herunder krav om tilsyn og risikoen for at dyr rammes af skud, er udfordringen i forhold til den omfattende skydeaktivitet på nuværende tidspunkt for stor.

Til græsningen med husdyr kommer de vilde dyrs græsning. I dag er kun to arter af disse tilbage, nemlig rådyr og krondyr. Der er ikke undersøgelser, der kan påvise en meget omfattende naturpleje-effekt af disse to arter i Borris Skydeterræn. Fra fx Oksbøl-området er det kendt, at kronvildt lokalt kan have en ganske stor effekt. En tilsvarende effekt på Borris vil kræve en større tæthed end den nuværende, og på dette grundlag planlægges – parallelt til delområder på Oksbøl Skyde- og Øvelsesterræn (Grærup Langsø) at etablere større jagtfri områder, der sikrer optimale forhold til udvikling af krondyrbestanden. Det gælder i første omgang Omme Ådalen, hvor klassiske rydningsmetoder herunder afgræsning med husdyr er vanskelig. Til yderligere at sikre terrænet som et fast tilholdssted for kronvildt bevares lokaliteter med dækning, hvor dyrene kan søge tilflugt. Det gælder også arealer, der ud fra en strikt naturbevarelsestilgang burde ryddes, men hvor en sikring af forhold, der kan styrke bestanden af naturlige græssere, samlet set vurderes at kunne fremme de lysåbne forhold.

Drifts- og plejeplanen opstiller som nævnt konkrete planer for husdyrafgræsning i større delområder. Ud over det fastsætter den gennemførelse af en undersøgelse, der inden 2015 skal afklare muligheden for naturpleje igennem oprettelse af større hegninger med vilde og halvtamme græssere. Dette skal ses i lyset af en større udredning af muligheder for græsning på Forsvarets arealer, som i 2012 gennemføres af Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste. Nærværende plan fastsætter i 2014 en analyse af udbredelsen af bestanden af bæver i Vestjylland og en vurdering af muligheder og behov for i samarbejde med bl.a. Naturstyrelsen at supplere bestanden med udsætning af dyr i Omme Å-systemet.

5.2.3. Mindsket afvanding og fortsat mulighed for aktiviteter og færdsel

Borrisområdet er lavtliggende og er igennem tiden blevet afvandet for at tilgodese både landbrugsinteresser og adgangsmuligheder. Den tyske besættelsesmagt foretog under anden verdenskrig omfattende dræningsarbejder bl.a. med henblik på anlæg af en flyveplads. Terrænet gennemkrydses overalt af grøfter og systemer af rørlagte dræningssystemer, og til trods for at der over de seneste årtier er gjort en stor indsats for at sikre bedre hydrologi, står det klart, at der i den kommende planperiode må tages stilling til en yderligere prioritering af at opnå mere naturlig hydrologi. Dette skal ikke mindst ses på baggrund af forpligtelserne i Natura 2000-planlægningen, der har dette som en vigtig prioritet. Det gælder både naturtyper, såsom våd hede, moser, hængesæk og områdets søer, og arterne,

hvor en karakteristisk, men sjælden ynglefugl som tinksmed netop har sit levested ved lavvandede hedesøer. Samtidig skal den strategiske og taktiske målsætning om ikke blot at sikre Borris Skydeterræn som uddannelsessted, men også skabe bedre rammer, tilgodeses. Det kræver adgangsmuligheder til hele terrænet, og det stiller særlige krav til vandstandsforhold på skydebaneanlæggene, hvor der anvendes kompliceret og sårbar teknik. Nøglen til at finde en fælles platform for disse forskelligartede interesser ligger i at udnytte terrænets store geografiske udbredelse.

Under den sidste drifts- og plejeplan gennemførtes en række vandstandshævninger igennem grøftelukninger. Der har vist sig et behov for at gennemgå effektiviteten af de pågældende grøftelukninger og samtidig supplere med yderligere indgreb, der kan sikrer især en høj forårs- og sommervandstand. På dette grundlag sætter nærværende drifts- og plejeplan fokus på 10 delområder, hvor der foreslås projekter til vandstandshævning. Nogle af disse områder ligger centralt på terrænet primært i fare- og nedslagsområderne for skydningerne og dermed på afstand af skydebaneanlæggene. Her er der som udgangspunkt bedre muligheder for at gennemføre vandstandshævninger end på arealer, der ligger tæt på skydebanerne. Det mest følsomme område er i denne sammenhæng det nordlige område ved Gårdmosedam. Her er et stort potentiale for naturbeskyttelse. Blandt andet er det en af terrænets sikreste lokaliteter for tinksmed, og der findes ligeledes arealer med våd hede. Samtidig er det et lavtliggende område, der ydermere er gennemløbsområder for vand fra de sydligere dele af terrænet, og manipulation med vandstanden i form af grøftelukning skal afvejes nøje i forhold til funktionaliteten af skydebanerne i området. I samme område, men nord for Nordre Ringvej ligger Sortekær, der tidligere var kendt som et sandt fugleeldorado med adskillige par ynglende tinksmed og et tocifret antal ynglende krikandepar. I dag er området naturfattigt. Dets islag af våd hede ligger i moderat eller ringe tilstand som følge af for lav vandstand og trods fåregræsning i en periode ligeledes tilgroning. Der er ikke kendskab til forekomst af ynglefugle. Sortekær er af lille betydning for den militære uddannelse, idet området ligger uden for Ringvejen, og i kraft heraf ligger der et stort reelt potentiale for at udvikle områdets natur igennem bl.a. vandstandshævning. Imidlertid er Sortekær gennemløbsområde for vand fra store dele af det østlige terræn og direkte fra Gårdmosedam-området. Derfor skal enhver form for manipulation med hydrologien i Sortekær overvejes meget nøje. Der fastlagt et hydrologiprojekt for området, herunder lukning af de grøfter,

der fører vand fra Sortekær til Kærbæk. De konkrete beregninger af betydningen for dette i forhold til vandafledning fra arealerne syd for Ringvejen vil indgå i den efterfølgende detail-projektering. Flere tekniske indgreb kan her komme på tale, fx at rørlægge grøftesystemet i Sortekær eller adskille hydrologiforholdene nord og syd for Ringvejen og i perioder sikre tilstrækkelig afvanding af det sydlige område ved pumpning.

En anden faktor, som også medvirker til at terrænet er mere tørt end for et halvt eller helt århundrede siden, er den helt naturlige tilgroning af tidligere tørvegrave. Det ses mange steder, hvor der tidligere ynglede fx tinksmed. En retablering af flere og større åbne vandflader vurderes at kunne forbedre forholdene for denne og andre arter, også selvom det ret beset ikke er en tilbagevenden til naturlige forhold, men til tidligere tiders kulturpåvirkede forhold.

To af de hydrologiprojekter, der indgår i planen, er allerede projekteret, og myndighedstilladelse foreligger. Det drejer sig om projekterne ved Gundesbøl og ved Sortekro. Begge disse projekter er kendetegnet ved at være relativt uproblematiske i forhold til militære anlæg. Dette synes at være tilfældet for hovedparten af vandstandsprojekterne, og alt i alt er der meget gode muligheder for at tilgodese fordringerne om at sikre mere vand til naturen, uden at dette i noget væsentligt omfang forringer de nuværende og fremtidige muligheder for gennemførelse af militære målsætninger.

5.2.4. Uforstyrret natur og opretholdelse af et højt aktivitetsniveau og mange skydedage

Der foreligger ikke indikation af, at forstyrrelser udgør en væsentlig trussel for arter i Borris Skydeterræn. I et område med støjende militære aktiviteter og offentlighed adgang er forstyrrelser dog et tema, der løbende bør være opmærksomhed om særligt i fuglenes yngletid. Danmarks Miljøundersøgelser (2010) anfører muligheden for i en række delområder at begrænse færdsel af hensyn til ynglende tinksmed.

I forhold til de militære aktiviteter er det kendt, at terrænets dyreliv vænner sig både skydning og regelmæssig færdsel. Det vidner fx kronvildtbestandens udvikling i området om. Den er til stadighed gået frem og vurderes at udnytte terrænet fuldt ud trods lejlighedsvis omfattende skydning. Der er heller ingen indikation af, at støj fra skydeaktiviteter har nogen væsentlig påvirkning af ynglefugle, og der er ikke på terrænet væsentlige forekomster af trækkende vandfugle, bortset af Omme Å. Odder, der er forstyrrelsesfølsom, har haft en positiv bestandsudvikling, og alt i alt synes forstyrrelser i form af støj og færdsel fra militære aktiviteter ikke at være et tema, der bør påkalde sig større opmærksomhed i drifts- og plejeplanen. For så vidt angår forstyrrelse fra offentlig adgang reguleres dette til dels igennem, at store arealer er permanent afspærret for publikum grundet risiko for forsagere. De nuværende regler for offentlig adgang planlægges ikke ændret.

Forsvaret følger især arbejdet med Natura 2000-planlægningen nøje, og vil i det omfang, at der i forbindelse med den kommende basisanalyse og ny planperiode rettes fokus på forstyrrelser, se nærmere herpå.

5.2.5. Invasive plantearter

Borris Skydeterræn har igennem tiden være udsat for omfattende tilplantning med træer og buske, der i dag opfattes som invasive. Der således problemer med tilgroning og spredning med er en række arter fx bjergfyr, contortafyr, sitkagran, gyvel, glansbladet hæg og mangebladet lupin. Derimod udgør kæmpe-bjørneklo og japansk boghvede i sammenligning med andre militære terræner et mindre problem. En total bekæmpelse af nogle af disse arter er i realiteten uoverkommelig, og strategien i denne drifts- og plejeplan er todelt: En generel indsats via de plejeformer, der i øvrigt gennemføres af naturbeskyttelsesmæssige hensyn, og en mere konkret indsats, der skal sikre terrænets klassiske centrale hedeareal, Borris Sønderland, mod de invasive arter. Her tilrettelægges en mere intensiv bekæmpelsesstrategi, der først og fremmest går på en nul-tolerance over for glasbladet hæg. Det indebærer, at der i planperiodens første 3 år vi ske en områdeopdelt gennemgang af Borris Sønderland, hvor alle individer af glansbladet hæg bliver rykket op. Efterfølgende vil der i en turnus på 3 år ske en opfølgende gennemgang.

Den invasive plante glansbladet hæg spredes over store dele af terrænet. Den bekæmpes med nedskæring og oprykning, men der er ingen muligheder for helt at udrydde den. I den kommende planperiode sættes ind med en såkaldt "nultolerance" på de centrale hedearealer.

6. VISIONER

Dette afsnit giver en beskrivelse af de langsigtede visioner for arealudviklingen på Forsvarets arealer, herunder Borris Skydeterræn. Det omfatter en vurdering af de såkaldte landskabstyper, der beskriver den overordnede vision for fordelingen af det lukkede (skovbevoksede), det halvåbne og det åbne landskab på større delarealer (landskaber) på terrænet. Ligeledes omfatter beskrivelsen de såkaldte naturudviklingstyper og skovudviklingstyper, der giver den langsigtede vision for udviklingen af tilstanden på skov- og naturtypeniveau.

Forsvarets skyde- og øvelsesterræner er erhvervet over en hundrede-år lang periode. En stor del udgør arealer, der tidligere har tjent land- og skovbrugsmæssige formål. I takt med, at jordbrugsdriften er ophørt eller ekstensiveret, er der på mange arealer blevet plads til den natur, der ellers er trængt i det omgivende intensivt udnyttede danske landskab. Ca. halvdelen af Forsvarets samlede areal er udpeget som Natura 2000-område, og ca. halvdelen heraf udgør naturtyper, der er udpegningsgrundlag for områderne. 2/3 af de udpegede naturtyper er i høj eller god tilstand. Ligeledes huser Forsvarets arealer et bredt udsnit af internationalt prioriterede og beskyttelseskrævende arter, herunder ikke mindst fuglearter, der er tilknyttet næringsfattige, våde og lysåbne naturtyper. Til dette kommer en række dansk beskyttede naturtyper, fx næsten 1.000 søer samt moser, heder, overdrev mv. I alt ca. 15.000 ha er således registreret som beskyttet efter Naturbeskyttelseslovens § 3, hvortil kommer 147 km beskyttet vandløb. Endelig rummer Forsvarets arealer værdifulde og typiske danske natur- og kulturlandskaber med et bredt og stabilt indhold af karakteristiske og ikke beskyttelseskrævende arter. Med indholdet af landskaber, naturtyper og arter og med mulighed for at give råderum for dynamik og processer, er Forsvarets arealer et meget væsentligt bidrag til at bevare og udvikle biodiversiteten i Danmark og Europa. Til dette kommer, at den militære anvendelse rum for at demonstrere bæredygtig og innovativ forvaltning af biodiversitet samt for sikring af oplevelsesmuligheder for befolkningen.

Forsvarsministeriets miljø- og naturstrategi (Forsvarsministeriet 2012) lægger vægt på, at der på ministeriets arealer opretholdes en naturtilstand, der skaber de bedste betingelser for bevarelsen af den naturlige flora og fauna. Det væsentligste virkemiddel hertil er at fortsætte ekstensiveringsprocessen, således at der i planlægningen - sammen med hensynet til udvikling af områdernes funktionalitet som uddannelsessteder - indlægges et overordnet hensyn til biodiversiteten med tilhørende dynamik og naturlige processer. Dette kræver en holistisk tilgang til arealforvaltningen, således at den klassiske sondring mellem skov-, landbrugs- og naturarealer afløses af en opfattelse, der på lang sigt udvikler landskab og natur i en integreret form på hele terrænet og ligeledes afstemt med landskaber og naturtyper i lokalområdet. Et redskab hertil er at opstille og beskrive den langsigtede landskabs- og naturudvikling i form af visioner for udviklingen på de enkelte delarealer. Hermed sikres en fælles referenceramme for de arealforvaltnings- og planlægningsmæssige tiltag.

De større militære arealer udgør arealmæssigt en væsentlig del af konkrete lokalområder i Danmark, hvor de ligger i yderområder med få vejanlæg og sparsom bebyg-

gelse. De store terræner repræsenterer ofte flere landskabstyper. Karakteristisk for mange er kyst-, klit- og hedelandskaber, ikke mindst skydeområderne, hvor de åbne landskaber bruges som nedslags- og målområder. En meget stor del udgøres af egentlige kulturlandskaber, særligt åbne områder, der er udviklet igennem agerbrug, og skove, hvoraf store dele er skabt igennem målrettet klittilplantning eller egentlige skovbrugsformål, men hvor der også er væsentlige militære interesser, fx i form uddannelse i kamp i lukket terræn. En række arealer, særligt øvelsesarealerne, er præget af landskaber, der kan karakteriseres som "halvåbne", dvs. åbne arealer med spredt og ofte gruppevis bevoksning. Denne struktur er i mange tilfælde et produkt af en målsætning om at tilrettelægge øvelser, så der skabes mulighed for kombineret dækning og fremrykning i samme område. Det halvåbne landskab er ligeledes et resultat af et åbent landskab, der er under naturlig tilgroning.

Det er på dette grundlag hensigtsmæssigt at udvikle tre typer af landskaber: Den åbne, den halvåbne (kratlandskab) og den lukkede (skovbevokset) - styret overordnet af en række vektorer, hvoraf de militære målsætninger og hensynet til naturbeskyttelse vægtes højest, og hvor publikumshensyn inddrages i størst mulige omfang. Med denne grundstruktur kan udviklingen af det enkelte areal systematiseres i naturudviklingstyper, der for de åbne og halvåbne områder betegnes "naturudviklingstyper" og for de lukkede (skovbevoksede) områder betegnes "skovudviklingstyper". Opdelingen bygger ikke på en fordring om, at "natur" og "skov" anskues adskilt, men på at der igennem de sidste 10 år er udviklet et koncept for skovudviklingstyper, som er institutionaliseret og bredt anerkendt (Larsen 2005). Beskrivelsen af naturudviklingstyper skal ses som en parallel hertil dækkende ikke-bevoksede og delvist bevoksede områder, således at ethvert areal som udgangspunkt pålægges en naturudviklingstype.

Der er høj grad af interaktion imellem typerne. Grundlæggende er mange såvel bruger- som naturbeskyttelsesinteresser tilknyttet overgangszonen fra et areal til et andet, og ud fra visionen om en integreret og holistisk

Figur 6-1. Diagram over flowet fra landskab over areal til naturudviklingstype. Den lodrette stiplede linje indikerer den administrative opdeling i planlægning for skov (skovudviklingstyper) og natur (naturudviklingstyper), men samtidig at skov og natur ud fra en biodiversitetssynsvinkel ikke kan adskilles. Den vandrette pil nederst tilkendegiver muligheden for, at der med naturudviklingstyper på sigt opnås arealer og landskaber, der er lukkede, og tilsvarende at der med skovudviklingstyper kan udvikles halvåbne arealer og landskaber. Landskabs- og naturelementer er mindre, men fortsat vigtige enheder for den samlede funktionalitet.

arealforvaltning skal skovudviklingstyperne og naturudviklingstyperne ses i meget tæt sammenhæng. Den eneste årsag til at der her sondres er, at skovudviklingstyperne er et defineret og anerkendt koncept til udvikling af naturindhold på skovbevoksede områder, hvorimod naturudviklingstyperne er nyformuleret.

Strukturen i form af landskabstyper og natur- og skovudviklingstyperne er skitseret på Figur 6-1, hvor det fremgår, at naturudviklingstyperne kan henføres til enten et åbent eller et halvåbent landskab. Med dette kan der foretages en systematisering, idet det åbne og halvåbne landskab grundlæggende kan defineres og derefter parres med de forskellige naturudviklingstyper, mens skovudviklingstyperne vil høre sammen med det lukkede landskab.

6.1. Landskabstyper

De åbne og halvåbne landskabstyper er komplementære til de skovbevoksede områder. Mindre arealer, der er bevokset med træer, fx hegn, krat og remiser, er at opfatte som landskabs- og naturelementer. Det samme gælder søer og vandløb, se nærmere i afsnit 6.4.

Landskabstyper skal have en sammenhængskraft og en vis størrelse hver især. Samtidig bør de ud fra en naturmæssig vurdering planlægges, så de giver harmoni, dvs. at den halvåbne type sikrer overgangen fra åben til lukket, selvom der kan være militære brugsformål, der tilsiger en mere brat overgang fra tæt bevoksning (dækning) til helt åbent areal (ildterræn).

Landskabstyper skal ydermere ses i en topografisk kontekst. Topografien skaber i sig selv et landskab, og bevoksningsgraden skal afstemmes med topografiske forhold herunder såvel æstetik, udsigtsforhold, kystnærhed mv. som militære fordringer i forhold til dækning og udsyn, hvor topografien i sig selv er en afgørende faktor.

Et vigtigt forhold er landskabstypernes funktionalitet i forhold til opretholdelse og styrkelse af biodiversitet. I denne sammenhæng skal der lægges vægt på såvel et højt naturindhold i form af stabile naturtyper og levesteder som på landskabets strukturelle sammenhængskraft, der skal sikre plante- og dyresamfundenes naturlige spredning og genetiske udveksling.

Udvælgelsen af fremtidige landskabstyper i Borris Skydeterræn præges i høj grad af områdets oprindelige meget åbne landskabsform, som igennem omfattende plejeprojekter er søgt bevaret. Derfor er der en stor overvægt af den åbne landskabstype, samtidig med at en del af de nuværende skovbevoksede arealer er prioriteret som halvåbne landskabstyper. Fordelingen mellem de tre typer og placeringen fremgår af Figur 6-2.

6.1.1. Åbent landskab

Et yderpunkt i forhold til bevoksningsgrad er landskabet helt uden træbevoksning. Dette er kendetegnende for en stor del af de landskaber og naturtyper, der findes på Forsvarets arealer, fx de store hedearealer i Borris Skydeterræn, klithederne på Oksbøl Skyde- og Øvelsesterræn og eng- og strandengsarealer på en række kystnære skydeområder. Naturmålsætningen for disse arealer vil som udgangspunkt være at sikre det helt åbne landskab, men de militære interesser kan fordre en vis grad af fx gruppevis bevoksning. Den naturlige udvikling er, at sådanne områder på sigt gror til, og det kræver en konstant plejeindsats for at hindre denne naturlige proces. De relevante behandlingsmodeller vil typisk være rydning, slåning, afbrænding eller afgræsning, hvormed man vil kunne bevare det åbne landskab.

En variation af det åbne landskab er landskabet med enkeltstående træer eller enkelte indslag af grupper af træer, fx en lille skov, et krat eller et levende hegn. Sådanne strukturer medfører ikke en grad af halvåbenhed, men skal ses som naturelementer i det åbne landskab.

6.1.2. Halvåbent landskab

Det halvåbne landskab kan have en karakter af jævnt spredt bevoksning – typisk i tilfælde, hvor der sker en naturlig indvandring af træer gennem frøspredning. Tætheden af træer vil her typisk være større i nærheden af frøkilden end på afstand. Den spredte bevoksning kan også opstå ved bevidst pleje, så der ved rydning og slåning efterlades enkelttræer med en nogenlunde konstant afstand. Graden af åbenhed kan fx angives ved en bevoksningskvotient.

Mere typisk er det, at det halvåbne landskab har en gruppevis bevoksning af træer udvikler sig som følge af træernes formering ved frøspredning eller vegetative formering, og fordi klynger af træer yder hinanden beskyttelse. Topografi og pletvise jordbunds- og hydrologiforhold spiller også en rolle. Den gruppevise struktur kan ligeledes tilstræbes igennem egentlig behandling og er i mange tilfælde en ideel struktur i forhold til militære øvelsesaktiviteter.

Det åbne og det halvåbne landskab udvikles gennem etablering af naturudviklingstyperne, der er beskrevet i afsnit 6.2.

6.1.3. Lukket landskab

Det lukkede landskab er i denne sammenhæng synonym med skov, men der findes mange skovstrukturer og grader af lukkethed. Også skoven kan være jævnt eller gruppevis bevokset, og lukketheden skal ses vertikalt, hvor et tætsluttende kronedække giver en åben og artsfattig karakter i skovbunden, mens stort lysindfald vil sikre en mere markant underetage af træer og buske og et lukket skovbundsbillede.

Skovudviklingstyperne er strukturmæssigt meget varierede, og der vil i de fleste kunne findes delarealer, der har en meget lukket karakter. Det vil dog oftest være typer med lystræarter som hovedtræart, der giver den tætteste underskov, fx egedominerede skove. Den urørte skov vil også skabe en tæt underskov og et kaotisk skovbillede. Blandt de egentlige skovudviklingstyper vil græsningsskoven og skovengen typisk være de mest åbne.

Det lukkede landskab udvikles gennem etablering af skovudviklingstyper, der er beskrevet i afsnit 6.3.

Der er på basis af ovenstående udlagt langsigtede landskabstyper i Borris Skydeterræn. Dette er sket ud fra dels militære og dels naturhensyn. De lukkede skovbevoksninger er prioriteret i terrænets periferi, hvor de skal støjdæmpe i forhold terrænets omgivelser og værne mod tilførsel af næringsstoffer fra de omgivende landbrugsarealer. Af hensyn til terrænets store og værdifulde lysåbne naturtyper, særligt

Figur 6-2. Fordelingen (ha) og placering af landskabstyperne for den langsigtede udvikling af Borris Skydeterræn.

Figur 6-3. Fordelingen af de 4 naturudviklingstyper, der er udlagt for den langsigtede udvikling af Borris Skydeterræn. Tallene angiver ha (afrundet).

heder og enge, er der lagt vægt på langsigtet at sikre et åbent landskab. Samtidig er der i en række delområder søgt at sikre et halvåbent landskab som overgang fra de lukkede til de åbne landskaber. Dette er både af æstetiske hensyn, men ligeledes af hensyn til at skabe levesteder for fx kratlevende fugle. Udpegningen fremgår af Figur 6-2. Det er indlysende, at der på et terræn som Borris Skydeterræner en stor overvægt at åbent landskab.

6.2. Naturudviklingstyper

Til indretning af et fremtidigt system af naturudviklingstyper har Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste foretaget en gennemgang af den eksisterende kortlægning og registrering af naturtyper på Forsvarets arealer, hvor hede, overdrev, eng, mose og slette til sammen udgør en meget stor del af det samlede areal. Der er på dette grundlag foretaget en systematisering, der har resulteret i følgende 7 naturudviklingstyper: ”Kysthede”, ”Indlandshede”, ”Overdrev”, ”Eng”, ”Mose”, ”Strand” og ”Slette”. Blandt disse er de følgende 4 prioriteret som naturudviklingstyper i Borris Skydeterræn. I udvælgelsen er lagt vægt i Borris Skydeterræns oprindelige indhold af naturtyper, hvor hedearealerne spiller en meget betydelig rolle. Ydermere spiller mose- og engtyperne en stor rolle i de lavtliggende områder, for engenes vedkommende ikke mindst langs Omme Å.

De udvalgte typer gives en kort beskrivelse i det følgende. Beskrivelsen tager udgangspunkt i de naturtyper, der er registreret på Forsvarets arealer. Der henvises desuden til visionskortet (kortbilag), hvoraf den konkrete placering fremgår. Figur 6-3 viser fordelingen i areal. Den geografiske udbredelse fremgår af kortbilag 3.

6.2.1. Naturudviklingstype: Indlandshede

6.2.1.1. Beskrivelse

Naturudviklingstype indlandshede er næringsfattige og som udgangspunkt vidstrakte helt åbne eller halvåbne landskaber, der er flade som fx hederne på Borris. Naturudviklingstypen dækker følgende nuværende habitatnaturtyper (på Forsvarets arealer): 4010 Våd hede, 4030 Tør hede, 2310 Indlandsklitter med lyng og visse og 2320 Indlandsklitter med lyng og revling samt arealer herudover, der er udpeget som hede efter § 3. Blandt de landskabs- og naturelementer, som Forsvaret har defineret (se afsnit 6.4), vil krat være et typisk islæt på indlandsheden. Krat kan bestå af hjemmehørende arter som fx pil og eg, men vil ofte udgøres af fremmede, invasive arter herunder især bjergfyr. Søer og vandløb/grøfter er også vigtige landskabselementer i indlandsheden.

Vegetationen er domineret af dværgbuske med hedelyng, klokkelyng og revling som nogle af de mest karakteristiske for de traditionelle heder, og med en græs- og urteflora, der er typisk for hver af de enkelte undertyper.

Indlandsheder vil med tiden springe i skov, oftest med invasive arter som hoveddrivkraften fx bjergfyr. Danske indlandsheder udvikler sig desuden i retning af stigende dominans af græsser med bølget bunke og blåtop som de fremherskende. Indlandsheden er opstået igennem ekstensive jordbrugsformer, og dens bevarelse består i at hindre tilgroning og skabe mosaik-strukturerede forstyrrelser. Mange områder er afvandet, og sikring af naturlig hydrologi og modvirkning eutrofiering er den primære indsats for at sikre bevarelsesstatus på alle typer.

6.2.1.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål for naturudviklingstype indlandshede på Forsvarets arealer er primært at sikre store sammenhængende arealer, der tjener som synlige og observerbare nedfalds- og målområder for skydning med både krumbanede og retbanede våbentyper. I kraft af deres udbredelse kan hederne - særligt i en halvåben landskabsform - desuden udgøre vigtige øvelsesområder, hvor en spredt, gruppevis kratbevoksning er værdifuld til en kombination af dækning og fremrykning. Denne bevoksning kan opnås ved delvis rydning af skov- og kratområder eller ved at tillade, at træer, fx bjergfyr, under kontrol bevokser heden gruppevis.

De biologiske udviklingsmål for naturudviklingstype indlandshede er at sikre de karakteristiske arter, der hører til typen og dens undertyper. Heraf er mange truede og højt prioriterede også internationalt. Det gælder både en række plantesamfund samt arter af invertebrater, krybdyr og hedens ynglefugle, der igennem en årrække er blevet trængte. En moniteringsindsats på udviklingstypen kan i praksis indeholde måltal for struktur, herunder for tilgroning med træbevoksning og invasive arter (fx rynket rose), for hydrologi (opretholdelse og forbedring af vandpåvirkning) og for dynamik (forskellige successionsstadier). En indsats på arter skal orienteres mod sikring af dominans af dværgbuske med lyngarterne som de primære. På undernaturtypeniveau kan en artsmonitering for våde hedetyper rettes modfølgende arter i prioriteret rækkefølge: klokkelyng, rosmarinlyng, mosebølle, hedelyng og tranebær, mens den for de tørre typer primært rettes mod hedelyng.

Naturudviklingstype indlandshedes rekreative udviklingsmål er i særdeleshed typens rummelighed og udsyn, ligesom den har en betydelig kulturhistorie. Ydermere udgør hedens sjældne og karakteristiske arter et stort aktiv for den mere specialiserede besøgende.

6.2.3. Naturudviklingstype: Eng

6.2.3.1. Beskrivelse

Naturudviklingstype eng udgør meget forskelligartede eng- og kærsamfund, der er udviklet på steder med svingende grundvandstand. Naturtypen findes typisk, hvor der er ekstensiv græsning eller slåning. De naturtyper, der på Forsvarets arealer kan henregnes til naturtypen, er habitatnaturtypen 6410 Tidvis våde enge samt arealer herudover, der er udpeget som eng efter § 3. Typen udgør et åbent landskab, undertiden med opvækst af spredt pilebevoksning ofte med islæt af permanente eller temporære lavtvandsflader. På kalkrig bund udvikles artsrige samfund med arter fra rigkær, mens der på kalkfattig bund ses meget blåtop og siv. Engen er levested for en række dyrearter, og ikke mindst spiller enge en vigtig rolle for sårbare arter af fx vadefugle, en række paddearter, herunder fx Bilag IV-arten spidssnudet frø. Blandt de landskabs- og naturelementer, som Forsvaret har defineret (se afsnit 6.4), vil søer og vandløb være et typisk islæt på naturudviklingstype eng.

Naturudviklingstype eng svarer biologisk set til en mose (se senere), men bevares som eng igennem afgræsning, høslet, slåning eller lignende regulering af græs- og urtefloraen. Uden denne påvirkning vil engen gradvist gro til med høje græsser, stauder og fugtigbundstræer som pil og rødel. Typen er ofte påvirket af afvanding og tilgroning, og forvaltningsmæssigt er udfordringen som for de fleste øvrige lysåbne naturtyper at sikre naturlige vandstandsforhold og modvirke tilgroning med træagtig opvækst og høj urtevegetation igennem afgræsning eller slåning.

6.2.3.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål for naturudviklingstype eng udgøres primært af de muligheder, som typen giver i form af åbne flader med gode oversigtsforhold.

De biologiske udviklingsmål for naturudviklingstype Eng er at sikre de karakteristiske arter, der er specialiserede på typen. Det gælder fx den karakteristiske og sjældne plante- og insektfauna, ligesom padde- og ikke mindst vadefuglefaunaen, såvel rastende som ynglende bestande, er et væsentligt udviklingsmål.

En moniteringsindsats på udviklingstypen kan i praksis indeholde måltal for struktur, herunder for tilgroning med træbevoksning, høje urter (fx tagrør) og invasive arter, generelt for lysåbenhed og for hydrologi (opretholdelse og forbedring af vandpåvirkning) og for dynamik (forskellige successionsstadier). En indsats på arter skal orienteres mod de enkelte undertyper.

De rekreative udviklingsmål for naturudviklingstype Eng er både det landskabelige, det kulturhistoriske og for den specialiserede naturbruger den høje diversitet af sjældne arter. Det åbne og varierede landskab med afveksling af vandflader giver rige muligheder for iagttagelse af både yngle- og trækfugle.

6.3.1. Naturudviklingstype: Mose

6.3.1.1. Beskrivelse

Naturudviklingstype Mose udgør mere sporadisk forekommende arealer som oftest i form af rester fra tidligere større mosekomplekser med islæt af større eller mindre og ofte tilgroede tørvegrave. De naturtyper, der på Forsvarets arealer kan henregnes til mose er habitatnaturtyperne 7110* Aktive højmoser, 7120 Nedbrudte højmoser med mulighed for naturlig gendannelse, 7140 Hængesæk og andre kærsamfund dannet flydende i vand, 7150 Plantesamfund med næbfrø, soldug eller ulvefod på vådt sand eller blottet tørv (tørvelavning), 7220* Kilder og væld med kalkholdigt (hårdt) vand, 7230 Rigkær samt arealer herudover, der er udpeget som mose efter § 3. Blandt de landskabs- og naturelementer, som Forsvaret har defineret (se afsnit 6.4), vil søer og vandløb være et typisk islæt på naturudviklingstype mose.

Typen er våd, åben til halvåbne og i mange tilfælde tæt bevokset med vådbundstræarter som pil, el og birk samt buskvegetation som fx pors. Vegetationen er yderst varieret afhængig af hydrologi, jordbund og anvendelseshistorik. Den aktive højmose, der er højt prioritetet, er tuet med bevoksning af lyng og græsser på tørre flader og typisk star, kæruld og soldug samt en væsentlig dominans af tørvemos i de lavtliggende partier. Guldsmede hører til højmosens typiske insektfauna. Nedbrudt højmose er rester af højmoser, der målsættes som aktive højmoser. Hængesæk er naturlige forstadier til den aktive højmose. Tørvelavningen, kildevæld og rigkær er alle ringe udbredt. Tørvelavning er et pionersamfund, der opstår efter erosion og blotlægning af vandlidende sandflader e.l. Kildevældet er kalkdomineret og med mosser som vigtige plantearter. Rigkær, der er en fællestype mellem mose og eng, er karakteristisk ved den konstant vandmættede jordbund og sjældne arter, fx orkideer.

Arealtypen rummer en lang række både almindelige og sjældne dyrearter. Eksempler er odder, der forekommer mange steder, hvor der er vandflader og vandløb. Trane må forventes at blive mere og mere udbredt med åbne moseområder som et foretrukket levested. Moser er klassiske yngleområder og levesteder for krybdyr og ikke mindst padder, hvor der ikke mindst på de østdanske lokaliteter er forekomst af mange arter herunder Bilag IV-arter.

Naturudviklingstype mose er en sammensat arealtype, hvor fx undertypen højmose er et klimakssamfund. Hængesæk derimod er en overgangstype, der er på vej mod højmose. Langt de fleste moser er igennem tiden blevet påvirket igennem tørvegravning og afvanding. De enkelte undertyper er stærkt fragmenteret, og den største udfordring for sikring af mosetyperne er modvirkning af tilgroning med stærkt dominerende vådbundstræarter som fx pil, birk og el. Tilgroningen er ofte omfattende og forstærkes af næringsstofstilledning.

6.3.1.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål for naturudviklingstype mose er fortrinsvis tilknyttet sammenhængende moseområder, der giver gode betingelser for mindre grupper til fods (Buddy Teams).

De biologiske udviklingsmål er frem for alt sikring af de meget karakteristiske artssamfund, der knytter sig til moserne, og som grundet afvanding, eutrofiering og andre trusler er trængte. Dette gælder på alle taxanomiske niveauer, herunder ikke mindst paddefaunaen i særdeleshed fuglefaunaen, hvor en række truede arter har mosen som yngleområde. Det gælder fx trane, tingsmed, mosehornugle og andre Bilag 1-arter. En moniteringsindsats på udviklingstypen kan i praksis indeholde måltal for struktur, herunder for tilgroning med træbevoksning (typisk pil og el), for hydrologi (opretholdelse og forbedring af vandpåvirkning), for variation i lysåbenhed og for dynamik (forskellige successionsstadier). En indsats på arter skal orienteres mod de enkelte undertyper.

Rekreativt er naturudviklingstype mose's udviklingsmål at give gode oplevelsesmuligheder ved anlæg af udsigtspunkter og ved kanaliseret færdsel med respekt for forstyrrelsesfølsomhed hos de tilknyttede fuglearter.

6.3.2. Naturudviklingstype: Slette

6.3.2.1. Beskrivelse

Naturudviklingstype slette er åbne relativt flade arealer typisk tidligere landbrugsarealer. Typen dækker følgende nuværende typer på Forsvarets arealer: arealer, der er udpeget som slette, ager eller vildtager, der samlet udgør et relativt stort areal (ca. 18 %) på Forsvarets arealer. Blandt de landskabs- og naturelementer, som Forsvaret har defineret (se afsnit 6.4), vil søer og vandløb være et typisk islæt på naturudviklingstype strand. Sletter er i princippet ubeskyttede og stærkt kulturpåvirkede, åbne arealer med begrænset biodiversitet, som dog har et betydeligt biologisk potentiale. Plantesamfundene er ukomplekse og ofte domineret af nogle få robuste arter. Det gælder især høje græsser, fx hundegræs, rajgræs og kvik, samt høje urter og stauder, fx agertidsel og stor nælde.

Sletter er ofte arealer der for nylig har været i landbrugsdrift. De indeholder derfor en relativ stor pulje af næringsstoffer og vegetation vil være ensidig og domineret af nogle få robuste plantearter. Med tiden vil sletterne gro til med vedplanter, hvor artssammensætning vil bero på jordbund, hydrologi og nærliggende frøkilder. Hvor sletter plejes med ekstensive jordbrugsformer som græsning og høslæt, vil de med tiden kunne gøres mindre næringsrige og mere diverse plantesamfund vil indfinde sig, herunder typisk overdrevsarter. Langsigtet rummer sletterne således mange muligheder, og udfordringen er dels at styre tilgroningen efter de opstillede mål og ligeledes at sikre, at den fleksible anvendelsesmulighed ikke mistes.

6.3.2.2. Udviklingsmål

Sletterne rummer et stort udviklingspotentiale i kraft af, at de ikke via lovgivningen er bundet til en bestemt naturtype. De kan derfor i høj grad være basis for en meget dynamisk og eksperimenterende forvaltningsform og ikke mindst tilgodese hurtigt opstående

militære behov, der vanskeligere lader sig opfylde på arealer med stærkere naturbeskyttelsesbindinger. De militære udviklingsmål for naturudviklingstype slette er omfattende og består primært af de muligheder som typen giver i form af helt åbne flader med gode oversigtsforhold eller det halvåbne landskab med spredt eller gruppevis dækning, der er velegnet til øvelsesformål. Samtidig er et vigtigt udviklingsmål muligheden for at etablere nogle af de mere permanente anlæg på typens ubeskyttede arealer, som de militære uddannelsesaktiviteter påkræver.

De biologiske udviklingsmål for naturudviklingstype slette er at sikre de karakteristiske og i mange tilfælde almindelige og ikke beskyttelseskrævende arter, der er specialiserede på typen. Hvor naturudviklingstype slette udvikles og sikres med halvåbent karakter er målet ikke mindst at skabe yngleområder for krattilknyttede fuglearter, herunder også en lang række af helt almindelige arter af fx spurvefugle. Et væsentligt mål er at udvikle typen som en blandingsbiotop med forveddet opvækst til skjul og fx rededækning med kort vegetation ind imellem sikret fx gennem afgræsning. Med denne struktur kan typen udvikles i retning af overdrev, men det er af hensyn til behovet for at sikre områder til mere fri benyttelse vigtigt at bevare typen også i en ubeskyttet, men stadig naturrig form. En moniteringsindsats på udviklingstypen kan i praksis indeholde måltal for struktur og for dynamik (forskellige successionsstadier). En moniteringsindsats på arter kan fx rettes mod en kvantitativ opgørelse af arter, der målsættes høj og stigende.

De rekreative udviklingsmål for naturudviklingstype slette er primært at sikre adgangsmuligheder, uden at der nødvendigvis indgår meget specialiserede naturoplevelser. Naturudviklingstype Slette kan således være områder for mere aktiv naturanvendelse og som arealer, hvor forstyrrende færdsel kan kanaliseres væk fra mere sårbare naturtyper – typisk på bestemte årstider.

6.3. Skovudviklingstyper

Skovudviklingstyperne er et veletableret begreb, som ligger til grund for naturnær skovplanlægningen på alle Forsvarets arealer. De er et redskab til udvikling af stabile skovøkosystemer og beskriver på grundlag af kortlægning af dyrkningsvilkår på en given lokalitet den bevoksningstype, der ønskes på meget lang sigt Larsen og Skov- og Naturstyrelsen (2005) og er således Forsvarets redskab til at gennemføre den skovpolitik, der er fastlagt. Dyrkningsvilkårene indbefatter jordbundens dyrkningsmæssige karakteristika, herunder vand- og næringsstofforsyning, samt forekomst af eventuelle særlige faktorer af betydning for træarterne så som eksempelvis rodhæmmende lag og vandstuvning. Beskrivelsen af skovudviklingstypen sker i form af et forventet skovbillede, den tilstræbte træartssammensætning samt mulig udviklings- og foryngelsesdynamik. Skovudviklingstypen omfatter desuden en vurdering af muligheden for produktion samt en beskrivelse af de naturmæssige, kulturhistoriske og rekreative udviklingsmål knyttet til skovtypen. For Forsvaret skal ”produktion” ikke anskues om vedproduktion, men som udvikling af skovene som velegnede områder, der lever op til hurtigt skiftende øvelses- og uddannelsesformål. Hertil kommer en meget høj prioritet på skovenes biodiversitet, hvor der er særlig fokus på at fremme den lysåbne skov og med en løbende konvertering til en fastlagt andel af løv.

Figur 6-4. Fordelingen af de 5 skovudviklingstyper, der er udlagt for den langsigtede udvikling af Borris Skydeterræn. Tallene angiver ha (afrundet).

Ideelt set vil valg af skovudviklingstype ikke afhænge af den nuværende bevoksning, men af en grundlæggende vurdering af de skovdyrkningsmæssige muligheder på den enkelte lokalitet. Opbygningen af varierede skovstrukturer tager lang tid. Derfor kan tidshorisonten for realiseringen af skovudviklingstypen på det enkelte areal også være meget langsigtet. Skovudviklingstypen skal derfor ikke opfattes som et fast defineret mål, men snarere som en sandsynlig og ønskelig udviklingsretning. Skovudviklingstyperne er således formuleret relativt bredt og skal fortolkes fleksibelt. Derfor er det valgt ikke at opstille mange skovudviklingstyper med præcise og detaljerede beskrivelser af fremtidige træartsfordelinger og strukturer. I stedet er der udarbejdet forholdsvis få skovudviklingstyper, og der er lagt vægt på, at de skal være dynamiske, og at de skal kunne videreudvikles.

Alle skovudviklingstyper opererer med træartsblandinger. De angives med et to-cifret nummer, hvor første ciffer angiver hovedtræarten, og et navn, der angiver de mest karakteristiske træarter i typen. Fordelingen er beskrevet nærmere i Larsen og Skov- og Naturstyrelsen (2005). Sammensætningen og fordelingen er meget varierende.

De bedst egnede skovudviklingstyper udvælges fra Larsen og Skov- og Naturstyrelsen (2005) med udgangspunkt i katalogets regionsvise opdelinger. Udvælgelsen sker på terrænniveau med udgangspunkt i lokale lokalitetskortlægninger. De følgende skovudviklingstyper er en bruttoliste opstillet efter kataloget. De er beskrevet summarisk med vægt på skovstruktur, udbredelse og jordbundsforhold, militære samt biologiske og rekreative udviklingsmål. Det er ikke givet, at alle vil blive anvendt i Forsvarets planlægning. Det forudses, at der grundet den overordnede skovpolitik vil lægges vægt på de lysåbne og løvdominerede typer, og at typer med dominans af ikke-hjemmehørende arter vil nedprioriteres.

6.3.1. Skovudviklingstype 22: Eg med lind og bøg

6.3.1.1. Beskrivelse

Etageret egeskov domineret af vintereg (evt. stilkeg) og med spredt indblanding af lind, birk, skovfyr, asp, røn og bøg. I underetagen kan der forekomme tørst, hæg, hyld og andre buske; ud mod rande og skovbryn desuden tjørn, slåen, vild æble, ene mv.

Skovudviklingstypen hører typisk til på bakkeøerne samt de sandede dele af morænelandskabet i Nord- og Midtjylland. Det er en skovudviklingstype, der kan udvikle sig tilfredsstillende på jorde med lav til middel næringsstofforsyning og lav til middel vandholdende evne. Skovudviklingstypen kan sandsynligvis forbedre jordbundstilstanden på jorde med tykke morlag.

6.3.1.2. Udviklingsmål

Typen vil særligt i vinterhalvåret være en relativ åben skovudviklingstype, men den store variation i træarter vil give gode muligheder for skjul og sløring i forbindelse med militære aktiviteter.

Skovudviklingstypen danner lysåbne skove på middelgod til mager bund. Den skaber stor biodiversitet og sikrer den genetiske variation af en række hjemmehørende buskarter. Der vil typisk være tale om en morbundsflora, men muldopbygning kan på langt sigt give muligheder for en rigere flora. Egeskoven er bolig for mange insekt- og fuglearter, og olden er et vigtigt fødegrundlag for både pattedyr og fugle. Lind har i kraft af at være insektbestøvet betydning for en række insektarter.

En egeblandingsskov bestående af lystræer er i forhold til publikum og oplevelser attraktiv. Det er en flot, lys og frodig skov, forår og sommer, og om efteråret har den mange høstfarver. Skovudviklingstypen vil ikke opleves så massiv som “Eg med ask og avnbøg (21)“. Den er dog tæt, og det er derfor svært at bevæge sig igennem den. Det er muligt at få oplevelsen af at være alene i skoven.

6.3.2. Skovudviklingstype 23: Eg med skovfyr og lærk

6.3.2.1. Beskrivelse

Skovudviklingstypen indeholder et varieret skovbillede med grupper eller større flader af eg kombineret med nåletræer i forskellige aldre og med en veludviklet underetage af diverse buskarter. Træartssammensætningen anses for velegnet under de særligt udfordrende jordbundsforhold med lav vand- og næringsstofforsyning samt forekomst af rodhæmmende allag (lokalitetstype 11m).

Skovudviklingstypen hører typisk til på de sandede dele af bakkeøerne, de sandede dele af morænelandskabet i Djursland, Himmerland og Vendsyssel samt på mere beskyttede klitlokaliteter. Den vil forekomme på magre jorde med lav næringsstofforsyning og lav vandholdende evne. Skovudviklingstypen kan sandsynligvis forbedre jordbundstilstanden på jorde med tykke morlag og kraftig podsoldannelse eventuelt med cementeret al-lag.

6.3.2.2. Udviklingsmål

I forhold til uddannelser rummer typen gode muligheder for skjul og sløring også i vinterhalvåret.

Den har en dominans af hjemmehørende lystræarter, hvilket på den magre til mellemgode jordbund giver mulighed for florarepræsentanter for både mor, let muld, egekrat og

gammel nåleskov. Lystræerne giver mulighed for udvikling af en underskov af buskarter (tørst, røn, asp m.fl.). Både til skovfyr og eg er der tilknyttet mange arter.

Skovudviklingstypen eg med skovfyr og lærk er lysåben. Den indeholder træarter i forskellige aldre, buske, vilde blomster, svampe samt et rigt og varieret dyreliv. Med sin blanding af løvtræer og nåletræer vil den på alle tider af året give gode muligheder for naturoplevelser.

6.3.3. Skovudviklingstype 41: Birk med skovfyr og gran

6.3.3.1 Beskrivelse

Birk på mosebund i større eller mindre flader med spredt indblanding (enkelttræ eller grupper) af rødgran, skovfyr, rødel, tørst, røn og stilkeg. Birken vil ofte komme massivt efter større eller mindre sammenbrud efterfulgt af granen. Skovfyrren optræder gruppevist

Skovudviklingstypen kan anvendes overalt i landet på næringsfattige jorde med højtstående grundvand. Højtstående grundvand findes på store arealer på hævet havbund og på mindre arealer i og omkring morænelandskabernes og bakkeøernes lavninger. Skovudviklingstypen vil også kunne udvikle sig tilfredsstillende på næringsrige tørvejorde, der især findes i det yngre morænelandskab.

6.3.3.2. Udviklingsmål

Typen vil med det store islæt af nåletræer rumme meget gode mulighed for skjul og sløring ved militære formål.

Biologisk set har birkeskov en række særkender. Den er ofte etableret ved selvsåning efter afsluttet tørvegravning og på opgivne tørveenge. Der har tit været en mellemliggende benyttelse med plantet granskov, og der er stadig et stort potentiale for ny birkeskov efter ophør af grandyrkning på moser og enge. Floraen er præget af arter med surbundspræference og udviser stor variation efter fugtighedsforholdene. Birk har ligesom fx rødel, bævreasp og seljepil relativ kort levetid, og disse træarter kan derfor tidligt blive værdifulde levesteder for svampe, insekter og hulrugende fugle.

Skovudviklingstypen giver på de småarealer, det ofte drejer sig om, et spændende og anderledes ”vildt” bidrag til variationen i skoven. Den unge birkeskov kan dække mosen helt, så man hverken kan se eller gå igennem arealet. Der vil være gode muligheder for at se hulrugende fugle som fx spætter.

6.3.4. Skovudviklingstype 92: Græsningsskov

6.3.4.1. Beskrivelse

Græsningsskoven kan i sin idealtilstand bedst beskrives som et overdrevslandskab med træer og buske – varierende fra enkelttræer over grupper til egentlige bevoksninger. Som gammel driftsform søger den at integrere husdyrbrugets behov for græsning samt andet trærelateret foder (olden, løvfoder) med produktion af ved. Græsningsskovens træarter er oftest udprægede lystræarter (fx eg), der giver gode muligheder for undervækst af græs, men også skyggetræer (bøg) er udbredt – da oftest som småbevoksninger. Buskarterne er typisk tilpasset et højt græsningstryk (fx tjørn, ene) Græsningsskoven som driftsform strækker sig over mere end 6.000 år – fra bondestenalderen og frem til Fredskovsforordningen af 1805, hvor græsningsdriften blev forbudt. Der findes desuden teorier om "naturlige" græsningsskove, hvor græssere som urokser og bison skal have skabt græsningsskovlignende tilstande i de forhistoriske skove. I dag er græsningsskoven primært knyttet til indhegnede dyrehaver. I de senere år er der også udviklet et antal kreaturgræssede skove rundt omkring i Danmark. I Forsvarets skove prioriteres nye åbne naturarealer højt med en målsætning om at udnytte lovgivningens muligheder fuldt ud og konvertere op til 10 % af det fredskovspligtige areal. Nye lysåbne arealer etableres for blandt andet at skabe spredningskorridorer og landskabelig æstetik ved at forbinde eksisterende lysåbne naturtyper.

6.3.4.2. Udviklingsmål

Græsningsskov er halvåben og vil være græsset op i 1-1,5 meters højde og således give et åbent skovbundsbillede med begrænsede mulighed for skjul og sløring, men med gode bevægemuligheder ved militære øvelser. Skovudviklingstypen giver med sin kontinuitet, variation og et utal af randzoner fremragende muligheder for sikring af biodiversiteten – især mht. arter der er knyttet til denne kulturhistorisk betydningsfulde driftsform. En lang græsningskontinuitet skaber levesteder for en lang række svampe- og insektarter, hvoraf mange er rødlistede.

Typen bidrager til at sikre vigtige kulturhistoriske og landskabelige udviklingsmål. Den udgør et vigtigt egnstypisk indslag i landskabet ved at markere det åbne lands overgang til skov. I eksisterende skov skabes "rum", hvor græssende husdyr og hjortevildt kan iagttages – fx i forbindelse med fortidsminder.

6.3.5. Skovudviklingstype 94: Urørt skov

6.3.5.1. Beskrivelse

Forsvaret definerer urørt skov som skovområder der friholdes for drifts- og plejemæssige aktiviteter fra et nærmere angivet tidspunkt. Et væsentligt argument for at udlægge urørt skov er at skabe gode og realistiske rammer for den militære uddannelse. Det betyder, at øvelsesaktiviteter uhindret kan finde sted, ligesom der fremover gennemføres de indgreb i de urørte skovområder der er nødvendige for at skovområderne kan udvikles til Forsvarets brug.

Med tiden vil et urørt skovareal udvikle et urskovslignende præg med en strukturmæssig mangfoldighed, herunder væltede og døde træer samt træer af forskellig art og aldre i varierende grupperinger. I den urørte skov vil den naturlige

vandbalance desuden blive genskabt, i den udstrækning, den har været påvirket gennem dræning mv. Dette vil yderligere bidrage til mangfoldigheden af strukturer.

Der findes ingen urskove i Danmark – forstået som skove, der aldrig har været underlagt menneskets indgreb. Der er dog nogle få eksempler på skove, der har været urørte i en længere periode. I princippet kan enhver skov – kulturskov eller naturskov – lægges ud som urørt. Derfor findes der også en lang række tidligere drevne skove, som har været udlagt til urørt skov i en kortere årrække. Ved udlægning af arealer til urørt skov foretrækkes arealer med i forvejen store naturudviklingsmål fortrinsvis løvskovsarealer med lang kontinuitet, gamle bevoksninger af hjemmehørende træarter og arealer med naturlig hydrologi i en større sammenhængende arealstruktur, der gerne har fysisk sammenhæng med eksisterende naturområder. Bræmmer langs vådområder (søer og vandløb) udlægges generelt til urørt skov. I tilfælde af at der kun findes begrænsede arealer af den pågældende bevoksningstype kan anvendes andre udlægningskriterier, hvilket i særdeleshed gør sig gældende på flere jyske terræner med betydelig nåletræsdominans.

6.3.5.2. Udviklingsmål

Den urørte skov giver et kaotisk og til tider jungleagtigt skovbillede, der vil give naturlige skjule- og sløringsmuligheder kombineret med udfordringer ved bevægelse og fremrykning.

Skovudviklingstypen giver de økologiske processer i skovøkosystemet fri. Således skabes der med tiden en række af de habitater, der er under pres i de dyrkede skove. Herved får de urørte skove en stor betydning for sikring af biodiversitet. Med tiden vil der opbygges et højt niveau af dødt ved (stående og liggende) med potentiale for såvel hulrugende dyr som for insekter og svampe. Udvikling af urørt skov på lysåbne skovtyper kan medføre dårligere vilkår for bundvegetationen, hvilket må afvejes i forbindelse med planlægningen.

Urørt skov får med tiden et ”rodet”, urskovslignende præg og bidrager således afgørende til naturformidling i et ellers velordnet og styret kulturlandskab. Den giver mulighed for at opleve en række sjældne dyr og planter.

6.4. Landskabs- og naturelementer

I det ovenstående er defineret 3 landskabstyper og en række natur- og skovudviklingstyper. Med den valgte prioritering og udvælgelse er tilsvarende fravalgt en række vigtige arealtyper, som kunne defineres som naturudviklingstyper, men som i stedet defineres som "landskabs- og naturelementer". De udgør typisk mindre arealer, men spiller en væsentlig rolle såvel militært som biologisk fx som bindeled og trædesten mellem egentlige naturudviklingstyper. Også rekreativt har de stor betydning. Til landskabs- og naturelementerne hører en række prioriterede naturtyper, såvel habitatnaturtyper som dansk beskyttede områder, og baggrunden for, at de ikke defineres som naturudviklingstyper skal ses i forhold til det praktisk planlægningsmæssige og ikke i forhold til beskyttelseskravene.

Landskabs- og naturelementerne gennemgås de i det følgende på samme måde som naturudviklingstyperne, dvs. med en kort beskrivelse og oplistning af udviklingsmål.

6.4.1. Søer og vandhuller

6.4.1.1. Beskrivelse

Søer er åbne permanente eller temporære vandområder med større eller mindre dybde. Søer dækker følgende nuværende habitatnaturtyper på Forsvarets arealer, hvor kortlægningen dog ind til videre er meget mangelfuld: 3110 Kalk- og næringsfattige søer og vandhuller (lobeliesøer), 3130 Ret næringsfattige søer og vandhuller med små amfibiske planter ved bredden, 3140 Kalkrige søer og vandhuller med kransnålalger, 3150 Næringsrige søer og vandhuller med flydeplanter eller store vandaks, 3160 Brunvandede søer og vandhuller samt arealer herudover, der er udpeget som sø efter § 3.

Søer udgør enten større mere selvstændige økosystemer eller er mindre islæt i andre økosystemer og naturtyper fx hede og eng. De er for det meste næringsrige, men der er også på Forsvarets arealer mange næringsfattige eller oprindeligt næringsfattige søer, fx lobeliesøer. Søerne spiller en yderst central rolle som levested for mange plante- og dyrearter på alle taksonomiske niveauer.

6.4.1.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål for søer er særligt orienteret mod vandfladebaserede øvelsesaktiviteter, sejlads, dykning mv. samt ingeniøropgaver. En del søer er indrettet som branddamme til sikring af brandbekæmpelse ved skydninger.

De biologiske udviklingsmål for søer er primært at styrke netværket og sammenhængen mellem landskabets akvatiske natur, der igennem årtier er gået slemt tilbage. Et særligt udviklingsmål for søer er at tilstræbe en oprindelig næringstilstand og vandkvalitet og den dertil hørende flora og fauna.

Rekreativt rummer søer store muligheder både rent landskabeligt og naturiagttagelsesmæssigt som i forhold til mere aktiv brug, fx i form af lystfiskeri.

6.4.2. Vandløb

6.4.2.1. Beskrivelse

Vandløb er åbne permanente linjeformede vandområder. Vandløb dækker følgende nuværende habitatnaturtyper (på Forsvarets arealer), hvor kortlægningen dog ind til videre er meget mangelfuld: 3260 Vandløb med vandplanter, 3270 Vandløb med tidvis blottet mudder med enårige planter, områder herudover, der er udpeget som vandløb efter § 3, samt øvrige vandløb. Vandløb spiller en central rolle som levested for mange plante- og dyrearter på alle taxanomiske niveauer. Vandløb har en særlig rolle som økologiske forbindelseslinjer og vandreveje. De har for det meste en funktion som vandafledere og er mange steder reguleret m.h.p. afvanding.

6.4.2.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål for vandløb er særligt orienteret mod ingeniøropgaver, broslagning og passage.
De biologiske udviklingsmål for vandløb er primært at styrke netværket og sammenhængen mellem landskabets akvatiske natur, der igennem årtier er gået slemt tilbage. Målet er at sikre god tilstand og så vidt muligt genskabe oprindelige forløb.

Rekreativt rummer vandløb gode muligheder både rent landskabeligt og naturiagttagelsesmæssigt som i forhold til mere aktiv brug, fx i form af lystfiskeri.

Omme Å er så markant et landskabs- og naturelement, at det nærmest udgør et landskab i sig selv.

6.4.3. Habitattrægrupper

6.4.3.1. Beskrivelse

Omtrent 1/3-del af skovens flercellede organismer er tilknyttet veterantræer og dødt ved, der huser helt særlige samfund af svampe, laver, mosser, insekter, fugle og flagermus. Urørte løvskove rummer 75 – 150 m^3 dødt ved/ha, mens gennemsnittet i de danske skove er mindre end 5 m^3/ha (Friis Møller og Sand-Jensen, 2010). Dødt ved sikres på Forsvarets arealer bl.a. igennem udlægning af habitattrægrupper, hvor døde træer samles i grupper for at fremme spredningsmuligheder for tilknyttet flora og fauna samt af driftstekniske hensyn. Habitattrægrupper er et nydefineret landskabselement og findes indtil videre kun på nogle få militære terræner, hvor de er angivet med et særligt id på grundkortet. Omfang og placering af habitattrægrupper varierer fra terræn til terræn, men udlægningen svarer til, at der for hver 3 ha løv-/nåletræsbevoksning udvælges én habitattrægruppe på min. 0,2 ha. Habitattrægrupper udvælges i alle lukkede landskabstyper med undtagelse af arealer uden driftsindgreb (urørt skov).

6.4.3.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål består primært sikring af et islæt af kaos i et ellers monotont skovbillede. Her sikres afveksling og skjulemuligheder. Habitattrægrupper kan frembringes ved anvendelse af militære teknikker, fx sprængning, og selve etableringen kan således indgå i øvelsessammenhænge og udvikling af teknik.

En stor del af skovens flercellede småorganismer er tilknyttet dødt ved. Habitattrægrupper bidrager med en betydelig masse af stående og liggende døende og dødt ved i mange aldre og styrker dermed en lang række organismer, herunder ikke mindst arter i nedbryderfødekæden. Her er tale om mange arter, der i sig selv er sårbare og ligeledes er grundlag for andre artsgrupper og økosystemer. Biologisk er målsætningen ligeledes at skabe variation og fouragerings-, skjule-/ynglemuligheder for pattedyr og fugle, herunder ikke mindst hulrugere.

Rekreativt spiller habitattrægrupperne den vigtigste rolle som produktionssteder for skovens plante- og dyrearter. Der ligger ligeledes en stor formidlingsmuligheder i forhold til at demonstrere betydningen af variationen i skovbilledet.

6.4.4. Krat og hegn

6.4.4.1. Beskrivelse

Krat er typisk ikke-naturbeskyttede småarealer med tæt eller halvåben og lav opvækst af buske og træer, fx tjørn, birk, asp, ene, slåen og bjergfyr. Typen er stabil eller i et successionstrin i retning af skov. De nuværende arealer med krat findes fortrinsvis på vindslidte områder fx langs kyster eller på tidligere landbrugsjord, hede eller andre naturtyper, der er uplejet og på vej til at springe i skov. Krat er ikke nødvendigvis karakteriseret ved meget høj biodiversitet, men den struktur, som krat danner typisk som overgang fra skov til det mere åbne landskab, har væsentlig betydning for en række arter, for listede kratfuglearter som tornskadearter og natravn. Hegn findes spredt ofte som følge af tidligere læ- eller vildtplantninger.

6.4.4.2. Udviklingsmål

De militære udviklingsmål består primært af de muligheder som krattypen – i lighed med den halvåbne hede, overdrev mv. – giver for varieret spredt eller gruppevis dækning. Samtidig er et vigtigt udviklingsmål muligheden for at etablere nogle af de mere permanente anlæg, som de militære uddannelsesaktiviteter påkræver, men som administrativt kan være svære at gennemføre på de beskyttede naturtyper. Hegn er vigtige som ledelinjer i en række specifikke øvelsessammenhænge.

Biologisk er målsætningen med krat ikke mindst at skabe yngleområder for kratfuglearter, herunder også en lang række af helt almindelige arter af fx spurvefugle – tilsvarende de halvåbne landskabstyper. Et væsentligt mål med hegn er at sikre ledelinje i landskabet.

Rekreativt spiller disse elementer en vigtig rolle, hvor publikum kan sikres relativt frie rammer uden restriktioner i forhold til beskyttelse af de sjældnere arter.

6.4.5. Brandbælter og vildtagre

6.4.5.1. Beskrivelse

Brandbælter og vildtagre findes på de fleste militære arealer med et samlet areal på lidt under 300 ha. Det er åbne, kultiverede arealer, der for brandbælternes vedkommende skal sikre åbne områder med brandfri bevoksning, fx tætslået græs, og hvor vildtagrene skal sikre suppleringsfoder til navnlig hjortevildt.

6.4.5.2. Udviklingsmål

Brandbælterne tjener frem for alt det mål at begrænse brandudvikling, hvor denne opstår fx som følge af skydning og nedslag af granater eller anden ild. Brandlinjerne tjener ligeledes til systematisering af afbrænding som naturpleje.

Brandbælter skaber lysåbne områder og indre skovbryn. Dermed støtter de de arter, der er tilknyttet overgangen fra skov til det åbne areal. Vildtagrene har som primært formål at supplere det naturlige fødeudbud for både hjortevildt og hønsefugle.

I kraft af, at hjortevildt ofte koncentreres i vildtagrene, kan disse tjene som gode steder for observation af vildt, hvor kanaliseret adgang kan sikre en høj frekvens af oplevelser i forhold til forstyrrelsesintensiteten.

6.4.6. Fortidsminder, stendiger mv.

6.4.6.1. Beskrivelse

Fortidsminder, stendiger mv. er udbredte på Forsvarets arealer og de følgende er af væsentligst betydning: Sten- og jorddiger, gravhøje, forsvarsanlæg, milesten og –pæle, mindesten og mindesmærker, agerspor, kanaler, bro- og vejanlæg, stenvolde, bopladser mv. Der er godt 1.100 registrerede fortidsminder på Forsvarets arealer. Heraf er de ca. 250 fortidsminder fredede. Kulturminderne er kortlagt og registeret, og alle arkæologiske fund er registreret i Kulturarvsstyrelsens centrale database: www.kulturarv.dk. Mange af de militære områder har været friholdt for landbrugsdrift mv. i en lang årrække og indeholder derfor kulturspor, som er forsvundet andre steder i landskabet. Der kan på arealerne også være yngre anlæg af historisk bevaringsmæssig interesse, fx skyttegrave, bunkers og depoter, historiske bygninger, skydebaner og tomter, krigs- og militærhistoriske anlæg.

6.4.6.2. Udviklingsmål

Fortidsminder tjener primært et historisk sigte og rummer således ikke afgørende militære brugsformål. De er som udgangspunkt afspærret for kørsel, men kan tjene observations- og orienteringsformål.

Fortidsminder repræsenterer ofte gamle økosystemer, der kan indeholde biodiversitet af stor værdi som pulje til spredning i den omkringliggende natur. De udgør desuden vigtige trædested og for de linjeformedes også ledelinjer og spredningsveje for flora og fauna.

Fortidsminder og andre kulturspor har som rekreative udviklingsmål frem for alt det kulturhistoriske aspekt, ligesom særlig gravhøje tjener som udsigtspunkter.

De 14 gravhøje i Borris Skydeterræn er defineret som landskabs- og naturelementer. De er generelt velbevarede. Her Vistelhøj, hvorfra udsigten er ganske storslået.

7. MODELLER

Dette afsnit giver en konkret beskrivelse af de typiske behandlingsmodeller, der planlægges for Borris Skydeterræn med henblik på at tilgodese den konkrete målsætning, der er opstillet i planen. Modellerne giver baggrunden for de aktiviteter, der opstilles i næste afsnit, og kan anskues som en værktøjskasse. Rammerne og vilkårene for tiltagene er i en række tilfælde beskrevet i Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes generelle retningslinjer for arealdrift og -pleje. Der henvises til disse.

Mange aktiviteter går igen fra areal til areal, og i øvrigt fra terræn til terræn. Derfor er det hensigtsmæssigt at samle de overordnede beskrivelser af identiske typer af aktiviteter, også kaldet ”behandlingsmodeller”. Samlet fungerer modellerne således som en værktøjskasse for beskrivelsen af de konkrete aktiviteter, der fremgår af det følgende afsnit og som henfører aktivitetstyperne til de enkelte delarealer. Her er det i nogle tilfælde tilstrækkeligt alene at henvise til en model, men der kan suppleres med en yderligere kort beskrivelse af aktiviteten på den konkrete lokalitet. I nogle tilfælde er tiltagene på det enkelte areal dog så individuelle, at det ikke er fundet hensigtsmæssigt at udarbejde en egentlig model. Her vil aktiviteten beskrives specifikt, i visse tilfælde med reference til en separat projektbeskrivelse.

Ud over de aktiviteter, der kan overføres til et delareal, findes der generelle regelsæt og tiltag, som skal efterleves og gennemføres i planperioden. Heller ikke her er udarbejdet egentlige modeller. Forholdene er beskrevet under særlige overskrifter i aktivitetsafsnittet (Kap. 8).

Forsvaret har vedtaget en række generelle retningslinjer for arealdrift og –pleje formuleret som bestemmelser. Materialet er retningsgivende for de opstillede formulerede aktivitetsmodeller, og en række af bestemmelsernes forskrifter er overført til modellerne. For yderligere oplysninger henvises til de enkelte bestemmelser (FBE, 2011 a-g), der alle er at finde på www.forsvaret.dk/fbe.

7.1. Urørte arealer

Danmarks areal og herunder også Forsvarets arealer er for langt størsteparten et produkt af årtusinders jordbrug. Rydningen af skovene, opdyrkning, afvanding og andre radikale indgreb har ændret landskabet og biodiversiteten. Samfundsstrategien har ind til for få årtier siden været ansporet af tanken om den maksimale opdyrkning og arealudnyttelse. Læresætningen ”Hvor ploven ej kan gå, og leen ej kan slå, der skal et træ at stå” har været fremherskende. Så indgroet er tanken, at en stor del af den nuværende naturforvaltning mange steder har karakter af ”naturdyrkning”, hvor plejemetoderne er omfattende, sofistikerede og ressourcekrævende. Dette hænger sammen med, at en række sårbare og værdifulde naturtyper, fx enge, heder og overdrev, er et produkt af tidligere og nuværende ekstensive jordbrugsformer og kun bevares ved en drift/pleje med tilsvarende metoder. Men det skyldes også en indgroet opfattelse af, at naturen skal forvaltes aktivt.

Over de senere år er dette blevet udfordret, og der er eksempler fra mange lande, herunder også Danmark, på, at naturen mere overlades til sig selv fx i form af urørt skov eller under konceptet "rewilding", hvor der igennem meget ekstensive driftsformer, primært afgræsning, satses på en passiv forvaltning.

Forsvaret har påbegyndt denne proces, og har på en række terræner arealer, der udvikler sig uden indgreb. Det gælder fx større arealer med urørt skov, hvor et væsentligt argument er at skabe gode og realistiske rammer for den militære uddannelse. Men det primære formål med urørthed er at give rum for den fri udvikling af biodiversitet, herunder ikke mindst naturlige processer. Urørte arealer som for det meste går mod en tilgroning. Skovarealer vil udvikle et urskovslignende præg med en høj strukturmæssig mangfoldighed, herunder væltede og døde træer samt træer af forskellig art og aldre i varierende grupperinger. Det ligger i Forsvarets overordnede strategi at videreføre og -udvikle de passive forvaltningsformer, der i dette katalog defineres som en behandlingsmodel under titlen "urørthed" (eller "urørte arealer").

Forsvaret definerer urørte arealer som områder, der friholdes for drifts- og plejemæssige aktiviteter fra et nærmere angivet tidspunkt. Øvelsesaktiviteter kan uhindret finde sted, ligesom der fremover gennemføres de indgreb i de urørte skovområder, der er nødvendige for at skovområderne kan udvikles til Forsvarets militære brug. I den urørte skov vil den naturlige vandbalance desuden blive genskabt i den udstrækning, den har været påvirket gennem dræning m.v., hvilket yderligere bidrager til mangfoldigheden af strukturer. Ekstensiv pleje i form af afgræsning kan finde sted på urørte arealer, når græsningstrykket ikke overstiger et niveau, der svarer til græsning fra naturlige græssere – indregnet oprindelige, men ikke forekommende arter.

Det ligger i begrebets natur, at "urørthed" ikke rummer en aktiv metode. Græsning, der er den eneste plejeform, der umiddelbart åbnes mulighed for, beskrives nedenfor (afsnit 7.3.2).

7.2. Regulering af bevoksning med træer og buske

Bevoksningsgraden med træer og buske har en afgørende betydning for landskab, naturtyper og arter og spiller samtidig en meget stor rolle i forbindelse med at optimere forhold og rammer for militære uddannelser. De behandlingsmodeller, der regulerer graden af bevoksning, herunder både struktur, tæthed, bevoksningshøjde, arts- og alderssammensætningen etc, er tilsvarende helt centrale i forhold til bevarelse og udvikling af landskabs- og naturudviklingstyperne med de tilhørende udviklingsmål. En gruppe af behandlingsmodeller reducerer bevoksningsgraden. Her kan nævnes rydning, afdrift, tynding og en række mere sofistikerede hugstformer. Modsat sigter en række modeller på at øge bevoksningsgraden. De kan samlet ses som foryngelse og tilplantning, der kan foregå ved forskellige metoder, herunder intensive kulturmodeller og ligeledes mere ekstensive former såsom slåning er naturlig foryngelse. Beplantningspleje kommer også her ind i billedet og ses primært som plejeindgreb i hegn og krat udenfor egentlige skove. En række konkrete behandlingsmodeller til regulering af bevoksning med træer og buske opstilles nedenfor, herunder modellen for habitattrægrupper, der også er defineret som et landskabs- og naturelement (se nærmere i afsnit 6.4.3.).

7.2.1. Rydning

Mange steder er lysåben natur, fx hede- og overdrevsarealer, under stærk påvirkning fra skov eller bevoksninger og krat, der ekspanderer via frøspredning eller rodskud. Der er tale om både nåletræer (fx bjerg- og contortafyr), løvtræer (typisk eg, birk og bævreasp) eller buske (fx gyvel og rynket rose). Der er ofte tale om invasive arter. Eng- og kærsamfund og slettearealer, herunder også gammel dyrkningsjord, er ligeledes udsat. Rydning har til hensigt at genoprette lysåbenhed på tilgroede arealer, modvirke tilgroning og sikre det åbne og halvåbne landskab. Rydningen fjerner den høje og udskyggende træagtige vegetation på arealet og sikrer, at der kommer lys ned til de lavtvoksende og lyskrævende planter og varme til de jordlevende smådyr. Rydning af næringsfattige områder fx hede kan betragtes om en parallel til afskrælning af lyngtørven (morlaget), der fjerner

Rydning følges som regel op af knusning af efterladte stød.

næringsstoffer og fremmer næringsfattigheden. Rydning kan anvendes til bekæmpelse af invasive plantearter. Rydning kan desuden skabe en landskabstype, der er velegnet til militæruddannelse, hvor der er behov for udsyn og fri fremrykning. Hvor der er tale om delvis rydning, skabes en struktur, der egner til en kombination af skjul og fremrykning. En delvis rydning skaber desuden god landskabsæstetik.

Rydning kan iværksættes på alle lysåbne naturtyper, der er tilgroet eller er under tilgroning med træagtig opvækst. Særligt heder, overdrev, sletter og moser og visse landskabselementer fx fortidsminder plejes ved rydning. Fældning af plantede skovbevoksninger med efterfølgende konvertering til lysåbne naturtyper betragtes i denne forbindelse også som rydning.

Rydningens gennemførelse afhænger af tilgroningens karakter. Hvor tilgroningen er massiv vil der være behov for en relativt omfattende førstegangspleje, der kan muliggøre efterfølgende løbende vedligeholdelse ved eksempelvis slåning, græsning og afbrænding. Rydning kan foregå ved motormanuel eller maskinel nedskæring, ved oprykning e.l. Metodevalg afhænger af bevoksningens størrelse og karakter, arealstørrelse, terræn, jordbundsforhold etc.

Rydning kan gennemføres som en total rydning, hvor i princippet al opvækst fjernes. Af hensyn til bl.a. militæranvendelse, landskabsæstetik samt større dyr og fugle kan rydningen undertiden gennemføres som en delvis rydning, hvor der efterlades enkelte eller grupper af træer og buske. Rydningens ønskede karakter indgår for de enkelte rydningsprojekter i de mere konkrete aktivitetsbeskrivelser i planlægningen. På beskyttede naturarealer skal det nedskårne eller oprykkede materiale fjernes fra arealerne, hvis dette er muligt.

Af hensyn til dyrelivet må rydning ikke foretages i perioden 16. april til 15. juli.

Ved rydninger bearbejdes det nedskårede materiale til flis.

Rydning medfører oftest en ændring af naturtilstanden og må på beskyttede naturarealer som udgangspunkt ikke udføres uden dispensation fra den relevante myndighed (typisk kommuner). For fredskovspligtige arealer kan der også kræves dispensation, hvis ikke skovlovens generelle muligheder for etablering af nye åbne naturarealer kan finde anvendelse.

7.2.2. Beplantningspleje

Levende hegn og beplantninger skal for det meste plejes, så de bevares lysåbne med mulighed for udvikling af dækningsgivende buske og en rig bundflora. I levende hegn, krat og beplantninger skal gamle og døende træer bevares. Fremtidens gamle træer skal skabes gennem en målrettet hugst, der skaber plads til udvikling af kroner og rodnet på udvalgte træer/grupper af træer.

Eksisterende dødt ved i form af stående og væltede døde træer efterlades. Hule træer, nedfaldne grene og kvasbunker efterlades. I områder uden tilstrækkelig forekomst af dødt ved gennemføres en aktiv indsats for at skabe såvel stående som liggende dødt ved. Langs

levende hegn og beplantninger skal der findes en udyrket fodpose af græs og urter. Mangel på rede-, raste- og opholdssteder bør på kort sigt aktiv afhjælpes gennem opsætning af redekasser e.l. til eksempelvis småfugle, ugler, tårnfalk og flagermus.

Nyetablering af beplantninger må som udgangspunkt alene ske på arealer, der ikke er beskyttet efter naturbeskyttelsesloven. Ved etablering må alene anvendes hjemmehørende, lokalitetstilpassede danske træer og buske.

Langs levende hegn og beplantninger skal der findes en udyrket fodpose af græs og urter.

7.2.3 Konvertering til urørt skov

Som forberedelse af delarealer til urørt skov med ikrafttrædelse 10 år efter planvedtagelsen gennemføres følgende model til konvertering af plantager med overvejende nål til overvejende løv. For hver 1 ha afdrives tre felter á ca. 10 x 10 m og indplantes med eg, skovfyr og birk (30-50 træer pr. felt) i planterør eller tilsvarende beskyttelse. Felter udvælges jævnt eller hvor der er pas-

sende ankertræer. Der suppleres med indplantning af enkelttræer i eksisterende huller i kronedækket.

Kulturmodellernes form og indhold bevæger sig væk fra den traditionelle fladetankegang i retning af modeller, der med udstrakt fleksibilitet kan anvendes i en række varierende bevoksningstyper. I forhold til tidligere praksis ekstensiveres modellerne ved blandt andet nedgang i plantetal samt større udnyttelse af naturlig opvækst.

Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste udarbejder specifikke kulturmodeller i forbindelse med den løbende drift svarende til den aktuelle foryngelssituation herunder underplantning i eksisterende bevoksninger, gentilplantning efter renafdrift eller fri succession.

En stor udfordring i skovdriften på de fleste terræner er det meget store bidtryk fra hjortevildt, der forhindrer en tilstrækkelig opvækst af naturligt forekommende løvtræarter, fx eg. Da hjortevildtbestandene normalt målsættes højt, er de ikke igennem reduktion af bestandene muligt at mindske vildttrykket, og den eneste effektive foranstaltning til at sikre opvækst af løvtræer vil i de fleste områder være kulturhegning. Der er igennem tiden gjort gode erfaring med opsætning af mindre hegn omkring plantede kulturer med fremtidstræer. Denne model synes relevant i mange områder, hvor den nuværende tilstand er meget ensidigt præget af nåletræer. Her kan foretages hård gennemhugning af mål, fx i flader på 0,5 ha pr 5 ha og etablering af kulturer (plantning/såning) med eg, lærk mv. og tilhørende hegning. Inden for en årrække vil hermed sikres en frøkilde, der kan sikre det videre forløb mod skovudviklingstypen. Det er vigtigt, at kulturhegn nedtages, så snart de hegnede planter er over bidhøjde.

7.2.4. Habitattrægrupper og -træer

Habitattrægrupper udlægges og etableres efter følgende anvisning:

- Udlægningen skal svare til følgende minimum: For hver ca. 3 ha løv-/nåletræsbevoksning udvælges én habitattrægruppe på min. 0,2 ha.
- Habitattrægrupper udvælges i alle lukkede landskabstyper undtaget urørte.
- Markante arealer med naturlig fysisk afgrænsning foretrækkes. Habitattrægrupper afmærkes på grundkortet. Af sikkerhedshensyn placeres habitattrægrupper ikke i umiddelbar nærhed af offentlige veje, men gerne i visuel afstand til fremme af oplevelsesværdi.

Habitattrægrupper kan etableres på flere forskellige måder. Her sikres dødt ved effektivt ved oprykning og væltning af større træer.

- I nåletræsbevoksninger inddrages om muligt forekommende løvtræer i habitattrægrupper eksempelvis i forbindelse med ydre og indre bryn.
- Indenfor yngre habitattrægrupper fremmes udvikling af bredkronede veterantræer. Tyndingstræer efterlades som liggende og eller stående dødt ved.
- Habitattrægrupper udvælges i yngre bevoksninger og senest ved en bevoksningsalder på 50 år.
- Fra bevoksningsalder på 50 år frembringes aktivt dødt ved svarende til min. 3 døde stående træer/habitattrægruppe og min. 3 døde liggende træer/habitattrægrupper. Øvrige træer henlades til naturlig død og forfald. Til stadighed sikres både liggende og stående dødt ved i habitattrægrupperne.
- Habitattrægrupper sikres ved aktive indgreb i form af ringning, fældning, sprængning, væltning eller anden metode, der kan sikre stående og liggende dødt ved.
- Enkeltstående habitattræer i form af døde eller hule træer, træer med revner, sprækker, rådne partier, grov og tyk bark skånes også udenfor habitattrægrupper. Habitattræer udgør om muligt udgangspunkt for placering af habitattrægrupper. De afmærkes ikke på kort.

7.3. Regulering af græsser, urter og dværgbuske

Dækningsgraden og højden af vegetation bestående af græsser, halvgræsser, urter, stauder, dværgbuske mv. har på samme måde som bevoksningsgraden af træer og buske en stor betydning for både landskab, naturtyper, arter etc. Således er de plejemetoder, der regulerer vegetationens udbredelse, højde, alder, struktur mv., helt afgørende elementer i sikring og udvikling af arealtyperne og de tilhørende militære, biologiske og publikumsorienterede mål. En ganske stor udfordring i forhold til at bevare en række af de sårbare og sjældne naturtyper og tilhørende arter er at skabe og vedligeholde lysåbne forhold og hermed fremme lave og ofte nøjsomme og konkurrencesvage arter. På Forsvarets arealer er de meste almindelige metoder hertil slåning og afbrænding, hvor slåning typisk er orienteret mod græsarealer, og hvor afbrænding udføres som hedepleje med Borris Skydeterræn som et godt eksempel. Græsning er ligeledes en kendt metode til at regulere græsser, urter mv., men det er først over de senere år, at græsning er blevet en mere udbredt driftsform på Forsvarets arealer, ligesom der pt. pågår en omfattende udredning af mulighederne for at lade græsning overtage funktionen af en del af de klassiske plejeformer.

Slåning, afbrænding og afgræsning er metoder til at begrænse dækket af græsser, urter og dværgbuske og samtidig øge biodiversitet og optimere alderssammensætningen. Mekanismen er, at indgrebet sikrer bedre fremspirings- og vækstbetingelser for lavtvoksende og konkurrencesvage plantearter. I det omfang, afslået materiale fjernes, bidrager metoderne ligeledes til mere næringsfattige forhold, hvilket ydermere støtter de lavtvoksende, nøjsomme plantearter. Såning er tilsvarende en metode til regulere (øge) græs- og urtevegetationen.

7.3.1. Slåning

Slåning modvirker tilgroning med træarter og høj urte- og græsvegetation, herunder også invasive plantearter. Slåning sikrer vigtige lysåbne naturtyper, fx heder, sletter og overdrev, og tilhørende arter og medvirker til at bevare det åbne landskab. Slåning fjerner høj græs- og urtevegetation og sikrer, at der kommer lys ned til de lavtvoksende og lyskrævende planter og varme til de jordlevende smådyr. Slåning sikrer desuden græs og anden vegetation i et vækststadium, der gør det attraktivt for invertebratfaunaen og næringsrigt for græsædere. Slåning af hedearealer kan ses som en parallel til afskrælning af lyngtørven (morlaget), der fjerner næringsstoffer og fremmer hedernes næringsfattighed. Slåning er en velegnet foranstaltning til bekæmpelse af invasive plantearter i et tidligt vækststadium. Slåning gør i en række tilfælde øvelsesaktiviteter lettere at gennemføre.

Slåning foretages maskinelt, og opvækst af træagtig vegetation med dimension på op til 10 cm vil normalt kunne indgå. Ved slåning af næringsfattige naturtyper (heder, visse græslandtyper etc.) fjernes det nedskårne materiale, hvilket på sigt bevirker at bevare de næringsfattige forhold og dermed biodiversiteten. På større arealer foretages slåning i rotation, så der opstår em mosaikstruktur af flere aldre af slået vegetation. Slåning kan gennemføres sammen med andre plejetiltag, fx rydning

af større træer, og kan gennemføres som forberedelse af afbrænding. Afslået lyng skal fjernes fra arealerne og det tilstræbes ligeledes, at afslået græs bortskaffes, hvormed der dels fjernes næringsstoffer og dels sikres bedre spiringsmuligheder. En variant af slåning er høslæt, hvor afslået græs tørres eller wrappes til bortkørsel og anvendelse som foder eller brændsel.

Slåning er velegnet til vedligeholdende pleje på hede, græsland og strandenge samt brandbælter og vildtagre, hvor eventuel træagtig opvækst begrænser sig til cirka < 10 cm (diameter). Slåning gør i en række tilfælde øvelsesaktiviteter lettere at gennemføre og kan endvidere anvendes som forberedelse til afbrænding og lette styringen heraf.

Græsarealer kan med fordel slås minimum en gang årligt, hvorimod slåning af hede skal ske mindre hyppigt med henblik på en rotation, hvor det enkelte areal ved slåning eller andre plejemetoder ikke forynges hyppigere end cirka hvert 10. år.

Af hensyn til dyrelivet må slåning kun gennemføres i perioden 15/7 – 15/4. På arealer, hvor vegetationen også af andre årsager end hensyn til naturen, holdes kortklippet gennem hele perioden, må slåning dog ligeledes gennemføres i perioden 15/4 – 15/7. Risikoen for at dræbe vilde dyr minimeres ved fx forudgående bortskræmning og langsom fremkørehastighed og større græsarealer slås cirkulært fra markcentrum mod kanten eller fra den ene markkant til den anden.

Førstegangsslåninger vil umiddelbart være at betragte som dispensationskrævende i relation til naturbeskyttelsesloven.

7.3.2. Græsning

Græsning modvirker tilgroning med høj urte- og græsvegetation. Hjortevildt og en række racer af får og kvæg græsser ligeledes træagtig vegetation, og vildsvin påvirker skovnatur på en gunstig måde. Græsningens effekt på biodiversiteten afhænger af en række forhold, især græsningstrykket. Overgræsning kan medføre, at vegetationen bliver bidt helt ned. Især før blomstringen

er dette uhensigtsmæssigt, ikke kun for plantesamfundene, men også den insektfauna, der hører til. Tidspunkter for græsningen spiller således en stor rolle, og det er vigtigt, at der i forbindelse med græsningspleje sker en nøje vurdering af det bedste græsningstryk og græsningstidspunkt. Moderat græsning sikrer vegetationen i et produktivt stadium. Græsning kan udvikle og sikre en række værdifulde lysåbne naturtyper og tilhørende arter og medvirker til at bevare det åbne landskab. Desuden er græsning en hensigtsmæssig måde at bekæmpe invasive plantearter på. Græsning fremmer en varieret jordbundsstruktur med tuer og optrådte åbne arealer, der tjener som levested for smådyr og spiringsmuligheder for lavtvoksende og lyskrævende planter og et særlig mikroklima til de jordlevende smådyr. Græsning sikrer desuden græs og anden vegetation i et vækststadium, der gør det attraktivt og næringsrigt for græsædere. Moderat græsning fremmer i mange tilfælde vilkårene for insektfaunaen, dels som følge af den mere diverse vegetation, der følger af græsning, og dels p.gr.a. græsningsdyrenes efterladte gødning.

I forhold til den militære arealudnyttelse er græsning ofte problematisk, særligt i skydeområder, hvor kvæg kan blive ramt og hvor tilsyn ikke er muligt i perioder med vedvarende skydeaktiviteter. I skydeområder kan græsning derfor som udgangspunkt kun lade sig gøre i skydefri perioder af en vis varighed, fx i sommerferien.

Græsning foretages i så store områder, at indhegning, udsætning og pasning af dyr er lønsom. Inden for større hegnende arealer foretages den om muligt i rotation i delhegn, så der opstår flere græsningsstadier. Græsning kan gennemføres som opfølgning på andre plejetiltag, fx rydning og slåning. Intensiv græsning i en kort periode har stor værdi og er en god plejemetode selv hvor den af hensyn til skydeaktiviteter kun kan finde sted i en kortere periode fx juli. Art og race udvælges efter lokale muligheder, egnethed mv. i forhold til vegetationstype jordbund, hydrologiske forhold mv. Ekstensivering af forstyrrelses- og jagttryk på hjortevildt kan stedvis medføre øget græsningstryk.

Græsning kan gennemføres på alle tørre og på de fleste fugtige/våde naturtyper, typisk hede, græsland, strandenge, moser og søer (bredarealet). Græsning af skov har også store naturmæssige fordele. Hegning, normering af græsningstryk, vanding, læ og andre dyreværnsmæssige forholdsregler skal tilgodeses igennem forpagtningsaftale.

Ved et passende græsningstryk kan afgræsning modvirke tilgroning med høj urte- og græsvegetation samt træer og buske. I modsætning til rydning kan afgræsning dårligt genskabe tilgroede lysåbne naturtyper, men først og fremmest bidrage til at vedligeholde eksisterende lysåbne arealer.

Afhængig af græsningstrykket kan afgræsning opfattes som enten vedligeholdende pleje af hidtidig tilstand eller en reel ændring af naturtilstanden. Påbegyndelse af afgræsning kan på den baggrund være dispensationskrævende i forhold til naturbeskyttelsesloven. Skovloven muliggør under visse forhold afgræsning på skovbevoksede og ubevoksede fredskovspligtige arealer.

7.3.3. Afbrænding

Afbrænding er den foretrukne plejemetode på hedearealer, men kan også anvendes på græslandsarealer, hvor afgræsning og slåning ikke kan foretages rationelt eller evt. på grund af risiko for forsagere.

Afbrænding skal foregå i mosaik og i så små enheder som praktisk muligt og bedst i rotation, hvor det enkelte areal ikke forynges hyppigere end hvert 10. år. I medvindsafbrænding vil ilden normalt løbe så hurtigt, at større buske og træer overlever og det lag af dødt græs m.v. på overfaldet ikke bliver brændt, mens modvindsafbrænding vil kunne fjerne mere omfattende busk- og træbevoksning og græslag. Eventuel bevoksning af spredte ener beskyttes under afbrænding.

Afbrænding må udføres i perioden 1/9 til 31/3. For græsarealer kan der søges dispensation for afbrænding udenfor denne periode.

Førstegangsafbrændinger er at betragte som dispensationskrævende foranstaltninger i relation til naturbeskyt-

Afbrænding kan foregå som medvindsbrand, der er skånsom og efterlader mere vegetation end en modvindsbrand som her.

Fræsning er en intensiv kultiveringsform, der effektivt blotlægger mineraljorden og skaber et godt spiringsbed for den stedlige frøpulje.

telsesloven. Hvor større afbrændinger hidtil har fundet sted med en vis regelmæssighed kan afbrændingerne dog opfattes som en ikke-dispensationskrævende fortsættelse af hidtidig drift.

7.4. Metoder til successionsstart

Mange arealer henligger med en relativ ensidig græsdomineret vegetation ofte rester af tidligere kulturplanter eller konkurrencestærke græsser, der fremmes af en eksisterende næringsstofpulje i jorden eller tilførsel af næring fra omgivelserne. Visse behandlingsmodeller har til formål at modvirke ensformigheden på sådanne arealer ved at bryde vegetationsdækket og hermed blotlægge mineraljorden og stimulere de tilstedeværende frø til spiring. Metoden er i forhold til blåtop beskrevet nærmere i Degn (2012). Typen af behandlingsmodeller giver ligeledes mulighed for at fjerne selve vækstlaget og dermed næringsstoffer. Hensigten er grundlæggende

at kick-starte fremvækst af pionerplanter og dermed igangsætte et successionsforløb fra bunden. Mange af de plante- og dyrearter, som er trængte i den tilgroede natur, er afhængige af sådanne radikale forstyrrelse. Med fjernelsen af næringsstoffer favoriseres de nøjsomme arter, der ofte er de mest trængte. Inden for denne gruppe af behandlingsmodeller arbejder Forsvaret primært med kultivering og afskrælning, der beskrives kort i det følgende.

7.4.1. Kultivering

Kultivering kan iværksættes som indsats på de fleste arealer, hvor man ønsker en startsuccession, fx hvor biodiversiteten i forvejen er meget ringe. Det gælder græsarealer (bl.a. mark/ager), heder, der tidligere har været pløjet, brandbælter, vildtagre og gammel nåleskov. Den kan anvendes i mosaik og i sammenhæng med andre modeller, herunder fx ved afgræsning ved afbrænding. Kultivering foretages ved fræsning, stubharvning eller pløjning. Der må højst pløjes til tidligere pløjedybde. På arealer med høj vegetation afslås og fjernes denne i slutningen af vækstsæsonen. Kultivering gennemføres efterfølgende dog mest optimalt det efterfølgende forår, så der er grønsvær vinteren over. Kultivering af naturprægede arealer bør ikke foregå fra 15. april til 15. august.

Kultivering medfører ændringer i naturtilstanden og kræver på den baggrund dispensation i relation til naturbeskyttelsesloven. I denne sammenhæng kan der opstilles nærmere retningslinjer for bl.a. tidspunktet for indgrebet.

7.4.2. Afskrælning

Afskrælning er en særlig behandlingsmodel for hedearealer. Den tjener til at fjerne humuslag og næringsstoffer og sikre en successionsstart på mineraljorden ved hjælp af den stedlige frøpulje. Den giver dermed pionersamfund, som har stor betydning som platform for den

Der er allerede i den tidligere planperiode gennemført kultiveringsprojekter.

videre succession og anvendes blandt andet i indsatsen mod blåtop på hedearealer. Afskrælning har til hensigt at fjerne morlaget, og udføres til en dybde af minimum 5 cm og det afskrællede materiale skal bortkøres fra beskyttede naturarealer. På arealer med høj vegetation afslås og fjernes denne før afskrælningen. Behandling af naturprægede arealer bør ikke foregå fra 15. april til 15. august.

Afskrælning medfører ændringer i naturtilstanden og kræver på den baggrund dispensation i relation til naturbeskyttelsesloven. I denne sammenhæng vil der opstilles nærmere retningslinjer for bl.a. tidspunktet for indgrebet.

7.5. Hydrologimodeller

De foranstående modeller er primært målrettet mod tørre eller halvtørre naturtyper og landskabselementer. En vigtig type af modeller er imidlertid metoderne til at sikre, genskabe og etablere akvatisk natur, særligt søer, hvad enten er der tale om egentlige søer eller vandhuller. Bevarelse og evt. genskabelse af naturlige hydrologiske forhold, hvor disse gennem dræning er blevet forandret, er væsentlige elementer i Forsvarets naturforvaltning. Eksisterende grøfter opretholdes, hvor den militære anvendelse, lovgivningsmæssige forpligtelser i forhold til eksempelvis naboer, hensyn til veje/transportlinjer eller landskabelige, friluftsmæssige, kulturhistoriske eller biodiversitetsmæssige grunde taler herfor. Hvor grøftning opretholdes, sikres minimal påvirkning af det omkringliggende areal.

Gennem aktiv lukning af grøfter eller dræn reetableres våde områder, hvor det vil understøtte væsentlige naturbeskyttelsesmæssige formål, eksempelvis ved genskabelse af mose- og sumpområder, søer mv. samt for at forhindre nedbrydning af tørvelag (mindskning af CO_2-frigivelse og okkerforurening).

Alle indgreb, der ændrer hydrologiske forhold, vil som udgangspunkt kræve tilladelse efter naturbeskyttelsesloven og/eller planloven og/eller skovloven. I forbindelse hermed vil der opstilles særlige betingelser for fremgangsmåde.

7.5.1. Vandstandshævning

Vandstandshævning har det primære formål at genskabe tidligere hydrologiske forhold eller at etablere nye fugtigbundsarealer. Behovet for dette indgreb er et produkt af mange års intensiv grøftning, dræning og afvanding af våde naturtyper. Mange af disse naturtyper og de tilhørende arter er trængte og forekommer i spredte isolerede småsamfund, og genskabelse af mere naturlig hydrologi er en generel fordring i forhold til at sikre gunstig bevarelsesstatus. Vandstandshævning er relevant for stort set alle naturtyper fx moser, græsland (primært eng) og heder. Sikring af naturlig hydrologi i skove er også af stor biologisk betydning.

Vandstandshævning foregår primært ved lukning af dræn og grøfter enten punktvis eller på hele stræk. Lukningen kan foregå ved hjælp af spunse og stem, der giver mulighed for efterfølgende regulering og evt. vandstandssænkning i forbindelse med pleje. En mere permanent regulering opnås gennem etablering af stryg eller punktvis opfyldning med egnet materiale.

7.5.2. Udgravning og oprensning

Egentlig udgravning og oprensning af vandområder har til formål at skabe eller genskabe mindre søer og vandhuller a.h.t. især vandlevende dyrearter, fx padder. En væsentlig funktion er at skabe sammenhæng i landskabet samt trædesten og forbindelseslinjer for arter med begrænset spredningsmobilitet.

Pleje af vandhuller må alene gennemføres i perioden 1. august - 31. marts. Her skal man dog være opmærksom på regionale forskelle i paddefaunaen og dennes yngleperiode.

7.5.3. Slyngning af vandløb

Mange vandløb er igennem tiden blevet udrettet og har i dag et kanalagtigt forløb, der mest tjener til effektivt at bortlede vand. En type af hydrologiprojekter er sikring af et mere naturligt forløb af vandløb enten ved at lægge

Omkring 1. juli 2012 iværksattes et vandhulsprojekt i Lille Gundesbøl.

det tilbage i det oprindelige forløb eller ved at sikre variation i afløbsforholdene ved udlægning af sten og stryg. Med dette kan opnås både en bedre tilstand for vandløbsøkosystemet og for de omkringliggende arealer. Ligeledes vil et mere naturligt forløb mindske udledning af næring og organisk materiale i vandløbets recipient.

7.6. Bekæmpelse af invasive arter

Invasive arter udgør en væsentlig trussel for en række af de naturtyper og arter, der findes på Forsvarets terræner. Invasive arter er plante- eller dyrearter, der ved menneskets direkte eller indirekte hjælp er flyttet fra en del af verden til en anden og her påvirker biodiversiteten negativt.

De følgende modeller opstilles som redskaber til forebyggelse og bekæmpelse af invasive arter for at værne hjemmehørende og beskyttelseskrævende arter og naturtyper samt øvrige driftsmålsætninger mod negative effekter af invasive arter, og for at modvirke, at Forsvarets terræner udgør udviklings- og spredningssteder for invasive arter.

7.6.1. Bekæmpelse af invasive plantearter

20 terrestriske og 4 vandtilknyttede plantearter er registreret som invasive arter i Danmark. Hertil kommer et mindre antal arter, som enten er kendte som invasive i vor region, eller som forekommer i Danmark i forholdsvis begrænset antal, men som vurderes at kunne optræde invasivt på sigt. Der er store regionale forskelle på de invasive arters udbredelse, hyppighed, spredningspotentiale og skadevirkning. I Borris Skydeterræner der særlig fokus på følgende arter: Gyvel, bjergfyr, contortafyr og glansbladet hæg.

Invasive plantearter bekæmpes igennem flere af de ovenstående modeller, fx rydning og slåning. Manuel oprykning af små planter kan være et effektivt middel i områder, hvor de invasive arter, fx glansbladet hæg og bjergfyr, er i den begyndende indvandring, fx efter pleje. Maskinel oprykning er også en virkningsfuld metode, særligt for at hindre rodskydning fra løvtræer og buske. Invasive planter kan også bekæmpes ved afgræsning og afbrænding, og i visse tilfælde er rodstikning, opgravning/- rykning og skærmkapning (typisk kæmpebjørneklo) praktisk overkommeligt. Kæmpe-bjørneklo kan bekæmpes kemisk under særlige forudsætninger. Den er kun begrænset udbredt i Borris Skydeterræn og bekæmpes ved opgravning.

7.6.2. Regulering af invasive og andre dyrearter

Der er 9 dyrearter, der er registreret som invasive arter i Danmark. Hertil kommer et mindre antal arter, som enten er kendt som invasive i vor region, eller som forekommer i Danmark i forholdsvis begrænset antal, men som vurderes at kunne optræde invasivt på sigt. Der er store regionale forskelle på de invasive arters udbredelse, hyppighed, spredningspotentiale og skadevirkning. På Forsvarets arealer er der særlig fokus på mink og mårhund, hvortil kommer, at ræv, som ikke er invasiv, mange steder udgør et væsentligt problem i forhold til jordrugende fugle, herunder udpegede og truede arter.

Bekæmpelse af invasive dyrearter sker ved fældefangst og regulering og jagt med skydevåben. Reglerne herfor er ganske liberale, idet arterne under de fleste omstændigheder kan reguleres hele året, dog under særlige vilkår, herunder krav om tilsyn med fælder.

Mink må reguleres hele året ved brug af skydevåben og fælder. Der må kun benyttes fælder, der fanger dyret levende. Fældefangst må også foretages af personer uden jagttegn. Fangne dyr skal aflives dyreværnsmæssigt forsvarligt. Dette kan for eksempel gøres med en luftbøsse, direkte i fælden, og kræver ikke jagttegn.

Mårhund kan reguleres med skydevåben og fælder året rundt. Ved beskydning må der anvendes kunstigt skjul, herunder skydestiger og skydetårne, og reguleringen må foregå fra 1 ½ time før solopgang til 1 ½ time efter solnedgang. Skov- og Naturstyrelsen (2010) giver yderligere gode anvisninger for bekæmpelse af mårhund.

I egne, hvor ræv volder skade på den øvrige fauna, må denne jages/reguleres med skydevåben i perioden 1. september - 29. februar. Rævehvalpe uden for rævegrave må reguleres i perioden 1. juni - 31. august.

Bekæmpelse af mårhund og regulering af ræv kan effektiviseres ved anvendelse af kunstgrave.

7.7. Fortidsminder

Fortidsminder beskyttes mod erosion og slitage som følge af omfattende færdsel og kørsel. Dette sker igennem afmærkning og afmærkning. Der foretages skiltning og information efter Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste standard.

Fortidsminder skal plejes i et omfang og på en måde, så vegetationen ikke fremmer fortidsmindets nedbrydning, men så vidt muligt modvirker denne. Plejen sker igennem rydning og sikring af synlighed. De beskyttes evt. mod erosion ved slåning af græsdække. Der henvises her til modeller for rydning og slåning.

7.8. Beskyttelse af dyrelivet

For at tilgodese særligt beskyttelseskrævende arter er for alle Forsvarets arealer opstillet retningslinjer for så vidt angår aktiviteternes tidsmæssige gennemførsel (Figur 7-1). Retningslinjerne tager udgangspunkt i lovgivning, men er på flere områder mere vidtrækkende.

7.9. Publikumshensyn

Forsvarets arealer vil normalt være åbent for publikum, når der ikke foregår militær aktivitet på arealerne (typisk weekender, aftner og lignende). Adgangen sker efter de retningslinjer, der fremgår af drifts- og plejeplanen og af ordensreglementet, som er placeret ved indfaldsveje til terrænet. Visse skydeområder, flyvestationer, depot- og tankområder, tekniske installationer mv. kan være perma-

Signatur	Forklaring
	Aktiviteten må ikke gennemføres
	Aktiviteten bør ikke gennemføres
	Aktiviteten kan gennemføres

Figur 7-1. Aktivitetstypernes tilladte gennemførselsperioder (FBE, 2011b).

nent afspærret for publikum af hensyn til sikkerhed i form af eksempelvis fare for udetoneret ammunition i området. For at udvikle mulighederne for den offentlige rekreative brug af arealerne arbejder Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste målrettet på at etablere og vedligeholde samarbejder med relevante interesseorganisationer.

De arealer, der ikke permanent er afspærrede, vil være åbne for publikums færdsel til fods over hele arealet, når dette ikke anvendes til uddannelses- og øvelsesformål. På arealer, der er åbne for offentligheden, vil det som udgangspunkt også være muligt at cykle eller ride. Ordensreglementerne vil indeholde beskrivelser af, hvorledes cyklister og ryttere kan anvende arealerne. Der kan udlægges særlige ridestier.

Gennemførelse af organiserede aktiviteter kræver forudgående tilladelse fra Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste. I vurderingen af, om et arrangement kan gennemføres, lader Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste indgå lokale hensyn til naboer, naturbeskyttelse mv. For særlige aktiviteter kan Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste af praktiske hensyn udarbejde en kvote for, hvor mange arrangementer der årligt kan gennemføres.

På de arealer, der er omfattet af en drifts- og plejeplan, og hvortil offentligheden har adgang, skal der gennemføres formidling af natur-, kultur- og friluftsinteresser målrettet mod det omkringliggende samfund. Formidlingen skal ske i samarbejde med lokale offentlige og private aktører.

Drifts- og plejeplanerne er centrale redskaber i formidlingen, og disse skal derfor fremstå informative og være let tilgængelige. Drifts- og plejeplaner og tilhørende formidling udgives i et godkendt layout. I forbindelse med udarbejdelse og revision af drifts- og plejeplaner udgives en vandretursfolder, der skal være tilgængelig på såvel papirform som i en elektronisk udgave på Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste internet hjemmeside. Ved indfaldsveje og stier til terrænet opsættes informationsstandere, hvor blandt andet vandretursfoldere samt yderligere information er tilgængelig. På arealer, der helt eller i store dele er permanent lukket for offentlighedens adgang, gennemføres guidede ture.

Skydeplads
Adgang forbudt

8. AKTIVITETER

Dette afsnit anviser på grundlag af målsætning, status og analyse den praktiske konkrete realisering af indsatsprogrammet på det enkelte delareal. Dette sker som en udmøntning af de modeller, der er oplistet i afsnit 7, hvor den enkelte aktivitet i mange tilfælde beskrives yderligere. Hertil kommer aktiviteter, som ikke er omfattet af en model og som derfor beskrives mere grundlæggende, evt. med henvisning til særskilt projektformuleringer. Afsnittet kan omsættes direkte i jobbeskrivelser.

Det vedlagte aktivitetskort illustrerer de overordnede planlagte drifts- og plejetiltag i den kommende planperiode (15 år). De enkelte aktiviteter er nærmere beskrevet i nedenstående afsnit, hvor de første afsnit beskriver aktivitetstyper med tilknyttede modeller. Efterfølgende gennemgås en række specifikke aktiviteter, der ikke er suppleret af egentlige modelbeskrivelser. For hver aktivitetsgruppe fremvises en tabel over de planlagte aktiviteter. Tabellen indeholder kolonner med oplysninger om: Målsætning, id, lokalitet, afdelinger, areal, udførelsestidspunkt og bemærkninger.

Målsætningskolonnen beskriver hvilken målsætningstype, der udgør grundlaget for aktiviteten. Id-nummeret fremgår også af aktivitetskortet og udgør forbindelsen mellem kort og tabel. Arealkolonnen er for visse aktiviteter underopdelt i to delkolonner, hvoraf den første beskriver størrelsen på det samlede aktivitetsareal, der med mindre andet tydeligt fremgår, er opgivet i hektar. Den anden beregner et gennemsnitligt årligt aktivitetsareal fra og med 2013 til og med det planlagte udførelsestidspunkt. Under bemærkninger uddybes den enkelte aktivitet.

8.1. Rydning

Rydning foregår efter model 7.1.1. og gennemføres i 11 delområder (ca. 170 ha) som hel eller delvis rydning. Aktiviteterne fremgår af følgende skemaer. Der henvises til aktivitetskortet, hvor arealerne er indtegnet og ID kan genfindes.

8.1.1. Hel rydning af arealer

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Areal/år (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	001	Store Engmose	216	41,5		2013	Forveddet opvækst oprykkes maskinelt.
Natur	002	Ved Sorte Kro	215	1,3		2013	6 delarealer, som ryddes i forbindelse med projekt "Sorte Kro".
Natur	003	Vistelhøj	216	0.4		2013	Der er tale om et birkemoseområde, som sikres mere lysåbent.
Natur	004	Østerrige Plantage	313	18,3	6	2015	Svarende til Rydningsprojekt til sikring og sammenhæng af hede.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Areal/år (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	005	Keldbæk Mose	318	23,4	6	2016	De dele af området, der ikke er habitathede, ryddes ikke.
Natur	006	Nord for Fuglemose	319	12,6	6	2014	Rydning til sikring af våd hede.
Natur	007	Lille Gundesbøl	321	3,7		2013	Rydningen af bevoksninger indgår i "Lille Gundesbølprojektet".
Natur	008	Lille Gundesbøl	321,322	Ca. 57	20	2015	Supplerende rydning af krat i et større område til sikring af hede.

8.1.2. Delvis rydning af arealer

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Areal/år (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	009	Nord for Ndr. Ringvej	117,201	26,5	6	Senest 2016	Til sikring af halvåbent landskab.
Natur	010	Nord for Ndr. Ringvej	205	5,3	1,5	Senest 2016	Til sikring af halvåbent landskab.
Natur	011	Vest for Gundesbøl Plantage	324	21,2	4	Senest 2016	Delvis rydning til sikring af habitathede. Rydningens omfang tilrettelægges også efter skydebanebehov.

8.2. Slåning

Gennemføres efter model 7.3.1. Aktiviteten er ikke anført på aktivitetskort, idet den opfattes som et generelt plejetiltag, der tilrettelægges på alle terrænets hede- og græsarealer, der ikke er omfattet af anden pleje. Samlet er der tale om ca. 500 ha.

8.3. Græsning

Græsning foregår efter model 7.3.2. og gennemføres i 10 delområder (ca. 700 ha). Aktiviteten fremgår af følgende skemaer. Der henvises til aktivitetskortet, hvor arealerne er indtegnet og ID kan genfindes.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	020	Nord for Ndr. Ringvej	101, 102, 115, 116, 117, 201	249	2013	Helårsgræsning.
Natur	022	Foldager nord	211	57	2013	Helårsgræsning.
Natur	024	Foldager syd, Store Engmose og Vistelhøj	216	329	2014	Der gennemføres en analyse af muligheder for pleje ved græsning.
Natur	028	Keldbæk Mose	318	18,3	Samordnes med rydningsprojekt (Id 005)	Helårsgræsning.
Natur	029	Fuglemose	323	55,3	2013	Helårsgræsning.

8.4. Afbrænding

Gennemføres efter model 7.1.4. Aktiviteten er ikke anført på aktivitetskort, idet den opfattes som et generelt plejetiltag, der tilrettelægges på alle terrænets hedearealer, der ikke er omfattet af anden pleje. Det gælder særligt de centrale hedepartier, hvor mekanisk pleje af sikkerhedshensyn ikke lader sig praktisere. Samlet er der tale om ca. 1.200 ha.

8.5. Afskrælning

Gennemføres efter model 7.4.2. Aktiviteten fremgår af følgende skemaer. Der henvises til aktivitetskortet, hvor arealerne er indtegnet og ID kan genfindes.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Areal/år (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	036	Storemose	121	0,3		2014	Afskrælning af blåtop i våd hede/ mose.
Natur	037	Sorte Kro	402	0,7		2015	Del af projekt ved Sorte Kro.

8.6. Kultivering

Gennemføres efter model 7.1.5 og gennemføres i 6 delområder (ca. 67 ha). Aktiviteten fremgår af følgende skemaer. Der henvises til aktivitetskortet, hvor arealerne er indtegnet og ID kan genfindes.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	030	Vest for Foldager Plantage	207, 211	24,5	2013	Sandmarksdrift på gamle marker.
Natur	031	Vest for Lovlund Plantage	216	6,4	2014	Sandmarksdrift på gamle marker.
Natur	032	Ved Gravl Skole	303	7,5	2014	Sandmarksdrift på gamle marker.
Natur	033	Syd for Hvollig Bro	308,314	22,8	2015	Sandmarksdrift på gamle marker.
Natur	034	Øst for Lille Gundesbøl Plantage	316	1,6	2016	Sandmarksdrift på gamle marker.
Natur	035	Ved Lille Gundesbøl Plantage	316,322	13,7	2016	Sandmarksdrift på gamle marker.
Militær og natur	Ikke på kort	Brandbælter på terrænet		Ca. 25 ha.	2013	Hidtidig vildtagre pløjes.

8.7. Hugst og foryngelse

Gennemføres efter model 7.2.3

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	060	Nygårds Plantage	304	6,6	2013-2018	For hver 1 ha afdrives tre felter á ca. 10 x 10 m og indplantes med eg, skovfyr og birk (30-50 træer pr. felt) i planterør eller tilsvarende beskyttelse. Felter udvælges jævnt eller hvor der er passende ankertræer. Der suppleres med indplantning af enkelttræer i eksisterende huller i kronedækket.

8.8. Habitattrægrupper og –træer

Udlægges efter model 7.2.4. Der henvises til grundkortet, hvor habitattrægrupper er anført som polygoner og nummer (afd.løbenr.)

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	Hensynsnumre på grundkortet	I terrænets skovarealer undtaget i urørt skov.	-	I alt 24	Senest 2027	Habitattrægrupper udlægges efter særlig model herfor fra planperiodens begyndelse.

8.9. Hydrologi

Projekter til sikring af mere naturlig hydrologi foregår efter model 7.1.9. og gennemføres i 9 delområder (ca. 240 ha) som hel eller delvis rydning. Aktiviteterne fremgår af følgende skemaer. Der henvises til aktivitetskortet, hvor arealerne er indtegnet og ID kan genfindes.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	040	Keldmose	108	20	2013	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 4 nye. Polygonen er cirkaareal.
Natur	041	Kildesø/Søbjerge	113	20	2014	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 2 nye. Polygonen er cirkaareal.
Natur	042	Storemose	120	38	2014	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 3 nye. Polygonen er cirkaareal.
Natur	043	Hvollig	121	19	2017	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 6 nye. Polygonen er cirkaareal.
Natur	044	Sortekær	201	30	2015	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 1 ny. Polygonen er cirkaareal.
Natur	045	Gårdmosedam	207,207	041	2015	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 5 nye. Polygonen er cirkaareal. Projekt afstemmes nøje med militære forhold.
Natur	046	Nordøst for Foldager Bakke	207	4	2017	Etablering af 5 vandhuller.
Natur	047	Langdam	210	046	2013	Sikring af mere naturlig hydrologi. Eksisterende grøftelukninger renoveres. Der etableres 3 nye. Polygonen er cirkaareal.
Natur	048	Vest for Sorte Kro	215	13	2013	En del af det igangsatte projekt, hvor der blandt andet renoveres 5 vandhuller.
Natur	049	Lille Gundesbøl	221	0,2	2013	En del af det igangsatte projekt, hvor vandspejlet i bekkasinskrab udvides.
Natur	050	Lille Gundesbøl	221	0,5	2013	En del af det igangsatte projekt, hvor der etableres 2 nye vandhuller.
Natur	051	Lille Gundesbøl	221	5	2013	En del af det igangsatte projekt, hvor der etableres 5 nye vandhuller.

8.10. Bekæmpelse af invasive arter

8.10.1. Bekæmpelse af invasive plantearter

Gennemføres efter model 7.6.1.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	100	Borris Sønderland	107,108,113, 114,119,120, 121,206,210,	1.800	2016	Bekæmpelsen sker ved løbende oprykning/nedskæring/slåning af glansbladet hæg og italiensk gyvel.

8.10.2. Bekæmpelse af invasive dyrearter og regulering af ræv

Gennemføres efter model 7.6.2. Aktiviteten er ikke anført på kort.

8.11. Fortidsminder og kulturspor

Gennemføres efter model 7.7. Der fastsættes ikke en specifik indsats for hvert enkelt fortidsminde, men løbende tilsyn og pleje, der sker i en 3-årig turnus. Der fastsættes for grupper af gravhøje en frist for tilsyn og udbedring af afskiltning. Aktiviteten fremgår af følgende skemaer. Der henvises til grundkortet, hvor arealerne er indtegnet og ID kan genfindes.

Målsætning	Id (fredningsnummer)	Lokalitet og beskrivelse	Afd.	Bemærkninger
Natur	Ikke på kort	Engvandingskananel langs Omme Å.		Kanalerne betragtes som fredede. Sikres og holdes synlige.
Natur	2704:57	”Vagthøj”. Græs og lyngklædt. Velbevaret og afskiltet og med flot udsigt over heden. 1,5 x 13 x 13 m.	107	Gravhøjenes tilstand bevares og omgivelser holdes ryddet. Det sker løbende i en tilsynsturnus på ca. 3 år. Afskiltningen på alle gravhøje, herunder både stenpæle og metalskilte, tilses og udskiftes/fornys i fornødent omfang senest 2016. Gravhøjenes tilstand bevares og omgivelser holdes ryddet. Det sker løbende i en tilsynsturnus på ca. 3 år.
Natur	2804:25	Høj. 1,7 x 17 m. Lyngklædt i hede. Velbevaret og afmærket.	119	
Natur	2804:21	”Nygårdshøj”. 2 x 24 x21 m. Velbevaret og afskiltet.	215	
Natur	2805:1	”Vistelhøj”. 1,5 x 15 x 14 m. Velbevaret og afskiltet.	216	
Natur	2805:14	”Keldbækhøj”. 2,0 x 23 x 20 m. Velbevaret og afskiltet. Noget tilgroet.	311	
Natur	2805:2	Høj. 1,8 x 15 x13 m. Lyngklædt i hede. Velbevaret og afskiltet.	312	
Natur	2805:3	Høj. 3,0 x 21 x 17 m. Græs- og kyngklædt i hede. Velbevaret og afskiltet.	312	
Natur	2805:5	Høj. 2 x 18 m. Lyngklædt i hede Velbevaret.	306	
Natur	2805:6	Høj. 1,1 x 15 m. Lyngklædt i hede Velbevaret.	306	

Målsætning	Id (fredningsnummer)	Lokalitet og beskrivelse	Afd.	Bemærkninger
Natur	2805:7	Høj. 1,1 x 20 m. Lyngklædt i hede Velbevaret.	306	De 7 gravhøje i afd. 306 ligger i klynger. Afskiltningen er i visse tilfælde mangelfuld, og skilte er beskadiget af skydning. Deres tilstand bevares og omgivelser holdes ryddet. Det sker løbende i en tilsynsturnus på ca. 3 år. Afskiltningen, herunder både stenpæle og metalskilte, tilses og udskiftes/fornys i fornødent omfang senest 2014.
Natur	2805:8	Høj. 1,8 x 21 m. Lyngklædt i hede Velbevaret.	306	
Natur	2805:9	Høj. 0,6 x 13 m. Lyngklædt i hede Velbevaret.	306	
Natur	2805:17	Høj. 0,5 x 14 m. Lyngklædt i hede Velbevaret.	306	
Natur	2805:18	Høj. 0,75 x 22 m. Tydelig, men tidligere overpløjet.	306	
Natur	2704:62	Ole Rømers 5-milesten. Står på 0,5 x 1,5 m forhøjning. Beskadiget, men velbevaret.	108	Milestenene beskyttes generelt. Omgivelserne bevares og holdes ryddet. Det sker løbende i en tilsynsturnus på ca. 3 år.
Natur	2804:23	Ole Rømers kvartmilesten. Står på 0,5 x 4 m forhøjning. Velbevaret.	113	
Natur	2804:24	Ole Rømers halvmilesten. Står på 0,75 x 4 m forhøjning. Velbevaret.	210	
Natur	2804:14	Ole Rømers trekvartmilesten. Står på 0,3 x 1,5 m forhøjning. Velbevaret.	215	
Natur	2804:15	Ole Rømers seksmilesten. Står på forhøjning. Velbevaret.	306	

8.12. Publikumshensyn

Gennemføres efter model 7.9.

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Publikum	Ikke på kort				Løbende	Afholde guidede ture.
Publikum	Ikke på kort				Løbende	Informere om adgangsmuligheder til terrænet via internettet.
Publikum	Ikke på kort				2013	Ny publikumsfolder.

8.13. Ikke-modelbeskrevne aktiviteter

8.13.1. Jagtfri zone

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	Ikke på kort	Omme Ådal	302-310	700	2013	Jagt indstilles.

8.13.2. Udsætning af bæver

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Areal (ha)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	Ikke på kort	Omme Ådal	302-310	700	2014	Der gennemføres en evaluering af spredningen af den eksisterende bestand i Vestjylland. Ud fra dette vurderes, om der er behov og mulighed for supplering bestanden i Omme Å som et udsætningsprojekt i samarbejde med Naturstyrelsen og andre.

8.13.3. Udsætning af lakseyngel

Målsætning	Id	Lokalitet	Afd.	Længde (m)	Længde /år (m)	Gennemføres	Bemærkninger
Natur	Ikke på kort	Skjern Å				Årligt	Sker i lokalt samarbejde.

8.13.4. Monitering

Planlægningen følges løbende af monitering på mange forskellige måder, herunder ikke mindst den officielle overvågning igennem NOVANA etc. Resultatet af indsatsen i forhold til Natura 2000-målsætningerne vil indgå i den samlede statslige vurdering, der sker ved første Natura 2000-planperiodes udløb i form af en ny basisanalyse. Forsvaret vil bidrage til dataindsamling igennem tæt samarbejde med universiteter, myndigheder, organisationer og ved egne undersøgelser.

9. REFERENCER

Baagøe, H.J. & Jensen, T.S. (2007): Dansk Pattedyratlas. Gyldendal.

Christensen, J.H. (1988): Fugle på Borristerrænet før og nu. Rapport. Ringkøbing Amts Fugleliv nr. 4. 55 sider.

Danmarks Miljøundersøgelser (2010): NOTAT Angående krav til levesteder og praktisk forvaltning af relevante områder for tinksmed på forsvarets arealer. http://forsvaret.dk/FBE/naturForvaltning/Documents/DMU%20notat%20tinksmed%20version%202.pdf Tinksmedrapport.

Degn, H.J. (2012): Bekæmpelse af blåtop. Skoven 4/2012, 44: s. 190-193.

FBE (2010): Notat om tinksmed på Forsvarets arealer. 2010. Udarbejdet af Dansk Jagtakademi for Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste. 10 s.

FBE (2011a): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for drifts- og plejeplaner. Bilag 5 til FBEBST 610-6. 7 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2011b): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for drift og pleje af skovbevoksede, fredskovspligtige arealer. Underbilag 1 til Bilag 5 til FBEBST 610-6. 11 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2011c): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for drift og pleje af lysåbne natur- og landbrugsarealer samt bevoksede ikke-fredskovspligtige arealer. Underbilag 2 til Bilag 5 til FBEBST 610-6. 10 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2011d): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for bevarelse og pleje af fortidsminder og andre kulturspor. Underbilag 3 til Bilag 5 til FBEBST 610-6. 4 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2011e): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for forebyggelse og bekæmpelse af invasive plante- og dyrearter. Underbilag 4 til Bilag 5 til FBEBST 610-6. 3 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2011f): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for vildtpleje, jagt, regulering og fiskeri. Underbilag 5 til Bilag 5 til FBEBST 610-6. 9 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2011g): Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste bestemmelse for offentlighedens rekreative anvendelse af Forsvarsministeriets arealer. Underbilag 6 til Bilag 5 til FBEBST 610-6. 3 s. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

FBE (2012): Borris Skydeterræn. Evaluering af drifts- og plejeplan 1998-2012. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

Forsvarsministeriet (2012): Forsvarsministeriets Miljø- og Naturstrategi. Tilgængelig på www.forsvaret.dk/fbe.

Forsvarsministeriet og Miljøministeriet (1974): Forsvarets arealer – en beretning fra forsvarsministeriets naturfredningsudvalg. 138 s.

Friis Møller og Sand-Jensen (red.) (2010): Naturen i Danmark – Skovene. 1. udgave, 1. oplag. Gyldendal.

Galløe, O. & Jensen, C.(1906): Plantevæksten paa Borris Hede. Botanisk Tidsskrift 27: 249-275.

Hærens Operative Kommando (2009): Strateginotat vedr. Forsvarets anvendelse og udvikling af Borris Skydeterræn.

Jensen, R.H. & Jensen, K.M. (1979): Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse af et vestjysk lokalsamfund og en dokumentation for dets udvikling. Geografisk Tidsskrift, Bind 78-79: s. 61-99.

Larsen, J. B. og Skov- og Naturstyrelsen (2005a): Katalog over skovudviklingstyper i Danmark. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. 47 s.

Larsen, J. B. og Skov- og Naturstyrelsen (2005b): Naturnær skovdrift – idekatalog til konvertering. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. 72 s.

Miljøministeriet og Skov- og Naturstyrelsen (2007): Basisanalyse for skovbevoksede fredskovsarealer i Habitatområde nr. H60 Borris Hede og Fuglebeskyttelsesområde nr. F37 Borris Hede.

Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen (2010): Indsatsplan mod mårhund i Danmark

Miljøministeriet, Naturstyrelsen (2011): Natura 2000-plan 2010-2015. Borris Hede. Natura 2000-område nr. 67, Habitatområde H60, Fuglebeskyttelsesområde F37.

Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Hærens Operative Kommando (1998): Drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn 1998-2012. 96 s.

Olesen, O. & Østergaard E. (2010): Ynglefugletællinger 2010. Borris Skydeterræn og Flyvestation Karup.

Pihl, S., Clausen, P., Laursen, K., Madsen, J. & Bregnballe, T. (2003): Bevaringsstatus for fuglearter omfattet af EF-fuglebeskyttelsesdirektivet. Faglig rapport fra DMU, nr. 462.

Ringkøbing Amt (2006): Natura 2000-basisanalyse. EF-Habitatområde nr. 60, EFfuglebeskyttelsesområde nr. 37.

Salomonsen, F. (1955): Fuglelivet på Borris Hede. Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift 49 (1955): 245-257

Skov- og Naturstyrelsen (2010): Indsatsplan mod mårhund.

Strandgaard, H. (1999): De Borris Rådyr. Forlaget Limosa. 88 s.

Søgaard, B. & Asferg, T. (red) (2007): Håndbog om dyrearter på habitatdirektivets bilag IV. Faglig rapport fra DMU nr. 635.

Østergaard, E. (2003): Vendehalsen Jynx torquilla i Danmark, med særligt henblik på ynglebestanden på Borris Hede 1970-2001. Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift 97 (2003): 303-311.

10. BILAG

Bilag 10.1: Retningslinjer for forsvarets anvendelse af skyde- og øvelsesterræner i relation til Naturbeskyttelseslovens §§ 3-4.

Bilag 10.2: Retningslinier for offentlighedens adgang til Borris Skydeterræn

Bilag 10.3: Ekstern høring

KORTBILAG

Der vedlægges følgende 3 korttyper:

Kort 1: Grundkort

Kort 2: Aktivitetskort (= drifts- og plejekort)

Kort 3: Skov- og naturudviklingstypekort

10.1. Retningslinjer for forsvarets anvendelse af skyde- og øvelsesterræner i relation til Naturbeskyttelseslovens §§ 3-4 (retningslinjerne er fastlagt af Naturstyrelsen i 1990'erne).

Store dele af militærets skyde- og øvelsesterræner er tidligere landbrugsarealer. Ved overgangen til militære øvelsesområder ekstensiveres landbrugsdriften enten kraftigt eller ophører helt, hvilket ofte muliggør forskellige beskyttede naturtypers opståen. Imidlertid hindrer dette ikke fortsat gennemførelse af de militære aktiviteter, som er områdernes hovedformål.

Som efter de hidtil gældende regler er naturbeskyttelseslovens §§ 3-4 nemlig ikke til hinder for en fortsættelse af de beskyttede arealers hidtidige benyttelse. Dette gælder også militærets hidtidige benyttelse af arealer og anlæg mv.

Såfremt forsvaret eller hjemmeværnet ejer, erhverver eller lejer arealer, som ikke hidtil har været anvendt til øvelsesformål, vil en overgang til øvelsesformål, der medfører ændringer i tilstanden derimod kræve tilladelse.

En væsentlig intensivering af en hidtil militær benyttelse vil ligeledes kræve tilladelse fra den pågældende amtskommune, jfr. lovens §§ 3-4 og § 65, stk. 3.

10.1.1. Militære aktiviteter

I tilfælde hvor et større areal anvendes til øvelsesformål (f.eks. Oksbøl skydeterræn) vil forskellige dele af området kunne have forskellig benyttelsesintensitet. Vurderingen af om en aktivitet kræver tilladelse efter lovens §§ 3-4 bør derfor ske på grundlag af intensiteten af det pågældende "delområdes" hidtidige anvendelse. Indenfor hvert "delområde" vil den hidtidige anvendelsesgrad kunne fortsætte.

F.eks. vil "delområder", hvor kørsel og lejlighedsvis bortslidning af vegetationen samt dozning, gravning og indgreb i vandløb har fundet sted, fortsat kunne benyttes på denne måde. Dette omfatter også flytning af de enkelte aktiviteter indenfor delområdet, f.eks. flytning af spor efter bæltekøretøjer. Variationer i aktiviteten, f.eks. ændringer af koncentrationen af bæltespor indenfor de mest benyttede arealer, må anses som i overensstemmelse med hidtidig benyttelse, i hvert fald inden for ret vide rammer.

Derimod vil et sammenhængende areal, der f.eks. ikke hidtil har været anvendt til kørsel med bæltekøretøjer eller lejlighedsvise indgreb i vandløb, ikke uden tilladelse kunne anvendes på denne måde.

Opførelse af permanente anlæg kræver som udgangspunkt tilladelse, f.eks. bygninger, skydevolde og skydebaner. Mindre enkeltstående indretninger (f.eks. "kulisser") af træ eller tilsvarende materiale, som let kan fjernes, kan dog etableres uden tilladelse.

Foranstaltninger som bevirker, at et areal varigt glider ud af den pågældende naturtype-definition kræver tilladelse. Dette gælder f.eks. tilplantning af heder eller dræning af vådområder.

10.1.2. Ikke militære aktiviteter

For ikke militære aktiviteter på øvelsesområder gælder de samme regler som for civile aktiviteter uden for øvelsesterrænet. Dette indebærer bl.a. at anlæg af vildtagre på beskyttede naturtyper inden for øvelsesterrænet kræver tilladelse efter naturbeskyttelsesloven.

10.1.3. Tvivlstilfælde

I tilfælde hvor militæret er i tvivl, om der kræves tilladelse til en aktivitet eller et anlæg, vil forespørgselsordningen i naturtypebekendtgørelsens § 8 kunne anvendes. Det vil sige, at militæret kan rette henvendelse til amtet, som inden 4 uger skal besvare forespørgslen. Der henvises i denne.

Bilag 10.2: Retningslinjer for offentlighedens adgang til Borris Skyde- og Øvelsesterræn

Offentlighedens adgang til Forsvarets arealer reguleres overordnet igennem en række forskrifter herunder Lov om naturbeskyttelse, Bekendtgørelse om offentlighedens adgang til at færdes og opholde sig i naturen og Lov om ophold på og færdsel gennem forsvarets skydeområder og andre militære områder. Disse regler er omsat til følgende retningslinjer for offentlighedens adgang til Borris Skydeterræn:

- For ikke-tjenstlig adgang, herunder for civile, kræves skriftlig tilladelse i form af en "terrændtilladelse", der udstedes af lejrens vagthavende. Tilladelsen kan kun gives, når der ikke foregår skydning. Offentligheden har kun adgang til terrænets veje.
  Færdsel sker til enhver tid på eget ansvar.
- Hunde skal holdes i snor.
- Camping og overnatning i er ikke tilladt.
  Opsamling og berøring af ammunition eller ammunitionsdele er farligt og forbudt.
- Brug af åben ild forbudt. I perioden 1. marts til 31. oktober er tobaksrygning forbudt i skove og på lyngklædte områder.
- Henkastning af affald er forbudt.
- Skilte og anvisninger skal respekteres.
- Vis hensyn til flora og fauna.

Retningslinjerne udmøntes gennem det til en hver tid gældende ordensreglement, som udstedes og formidles af Borrislejren bl.a. igennem kortfoldere og informationstavler.

Nærmere oplysninger hos Borrislejren.

Fra præsentationen af forslaget til drifts- og plejeplanen den 23. november 2012, hvor der var repræsentanter for Dansk Ornitologisk Forening, Danmarks Naturfredningsforening og Friluftsrådet – samt naturligvis Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste.

Bilag 10.3 Ekstern høring

Forslag til drifts- og plejeplaner forelægges efter den interne bearbejdning til ekstern høring blandt myndigheder, organisationer og øvrige interesserede. Denne proces blev for forslaget til drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn igangsat den 7. november 2012 ved udsendelse af høringsmateriale til Naturstyrelsen, Ringkøbing-Skjern kommune, Kulturarvsstyrelsen, Ringkøbing-Skjern Museum, Danmarks Naturfredningsforening, Dansk Ornitologisk Forening, Danmarks Jægerforbund, Friluftsrådet, Verdens Skove og Entomologisk Fagudvalg. Ydermere oploadedes materialet Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjenestes høringsportal. Høringsfristen fastsattes til den 7. december 2012.

Som supplement til høringen gennemførtes den 23. november fra kl. 13-16 en præsentation og rundvisning på terrænet. Her fremlagdes og uddeltes planforslaget, og besigtigelsen bestod af en rundvisning til en række punkter i terrænet bl.a. skydebaner, Sortekær, Foldager Bakke, Store Engmose, Vistelhøj, Gundesbøl og Omme Ådal. Repræsentanter for Danmarks Naturfredningsforening, Dansk Ornitologisk og Friluftsrådet deltog.

Ved høringens udløb var indkommet 3 officielle høringssvar (se oversigt i Tabel 10-1). Behandlingen af de indkomne høringssvar fremgår nedenstående og svarene gengives ligeledes.

Institution	Svardato
Danmarks Naturfredningsforening Ringkøbing-Skjern	5. december 2012
Dansk Ornitologisk Forening	7. december 2012

Tabel 10-1. Indkomne høringssvar.

Generelt

De to høringssvar anerkender overordnet planforslaget og giver ikke anledning til ændringer, herunder ændringer, der kunne påkræve fornyet konsultation hos de militære brugere.

Hensyn til rødrygget tornskade

Danmarks Naturfredningsforening Ringkøbing-Skjern påpeger behovet for at sikre gode yngleforhold for rødrygget tornskade, der indgår i udpegningsgrundlaget for Fuglebeskyttelsesområdet og er målsat med en ynglebestand på 20 par indenfor området. Der stilles forslag om etablering af små granbeplantninger i områder med busk- og kratområder. Forslaget skønnes relevant, men det findes mest hensigtsmæssigt at indlægge hensynet til arten i den måde, hvorpå eksisterende nåletræsopvækst reguleres, herunder særligt i halvåbne landskabstyper. **Der foretages ikke ændringer i planforslaget, men det særlige hensyn indarbejdes i de konkrete modeller for vegetationspleje.**

Adgang for publikum

DN nævner, at foreningen gerne ser adgang for publikum til terrænet forbedret. Der foreligger konkrete regler for publikums generelle adgang til Borris Skydeterræn, der overordnet styres af en terrændtilladelse, der giver adgang til vejene i terrænet, hvis omstændighederne (særlige skydeaktiviteter) tillader dette. Af en række grunde, særligt hensynet til publikums sikkerhed, gives ikke tilladelse til fladefærdsel. Der er ikke mulighed for at udvide de generelle adgangsmuligheder, hvorimod der løbende arrangeres guidede ture som særlige tilbud. Dette er specifikt nævnt i planforslaget, og vil afhængig af ressourcer blive udviklet yderligere. Det vurderes, at Danmarks Naturfredningsforenings ønske kan tilgodeses igennem de guidede ture, og **der foretages ikke ændringer i planforslaget.**

Fra: Tage Madsen [mli.tm@turbopost.dk]

Sendt: 5. december 2012 21:40

Til: FBE-KTP-MA

Emne: Høringssvar vedr. Borris Skydeterræn

Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste

Att. Bibi Bruun Andersen

Danmarks Naturfredningsforenings lokalafdeling deltog i mødet og besigtigelsen af Borris Skydeterræn den 23. november 2012. Mødet og besigtigelsen gav en god baggrund for gennemlæsningen af materialet, som jeg synes fortjener stor ros.

DNs lokalafdeling er meget tilfreds med den foreliggende drifts- og plejeplans målsætninger om at bevare Borris Skydeterræn som et lysåbent naturområde, hvor der ved løbende naturpleje skabes gode forhold for områdets plante- og dyrearter. Det er DNs vurdering, at planen vil være til stor gavn for den naturmæssige udvikling, og foreningen vil gerne udtrykke fuld støtte til gennemførelse af planen.

Det er positivt, at planen konkret nævner måltal for f.eks. antal ynglepar af de vigtigste ynglefugle, ligesom DN finder det vigtigt, at mængden af dødt ved i skovområderne øges til gavn for især insekter og svampe.

Der skal fremsættes en enkelt bemærkning til tilbagegangen for rødrygget tornskade, en udvikling der er generel for arten i store dele af udbredelsesområdet. Jeg har registreret arten som ynglefugl i Påbøl Plantage, på Lønborg- og Borris heder, og alle ynglebiotoper har været mindre nåletræsbeplantninger, rødgran og ædelgran, ca. 1 – 5 meter høje. Alle ”mine” yngleplads blev opgivet, når træerne var mere end 5m høje, og måske kunne man forbedre forholdene for arten ved at etablere små nåletræsplantninger, som kan fældes, når de er for høje for arten. Nåletræerne skal helst placeres i områder med busk- og kratområder, hvor der er læ og varme til gavn for de insekter, der udgør artens føde.

DN ser gerne, at adgangen for publikum bliver forbedret, da rigtigt mange nyder det storslåede landskab og rådyrene, der let kan opleves på Borris Hede.

Venlig hilsen

På vegne af DN Ringkøbing – Skjern

Tage Madsen

Fra: Knud Flensted [knud.flensted@dof.dk]

Sendt: 7. december 2012 14:47

Til: FBE-KTP-MA

Cc: ringkoebing; Egon Østergaard; Ole Christian Olesen (oco@webspeed.dk)

Emne: VS: Offentlig høring af drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn - høringssvar fra DOF

Til Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste

Vedr. Drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn

DOF takker for det tilsendte høringsmateriale og for det afholdte orienteringsmøde.

Foreningen er særdeles godt tilfreds med udkast til drifts- og plejeplan for Borris Skydeterræn, der både er visionær og operationel i forhold til både truede og sjældne arter samt habitaterne, jf. udpegningsgrundlaget for Natura 2000-området.

Planen fortjener stor ros og anerkendelse for det grundige forarbejde og den meget detaljerede plan for, hvilke naturforbedrende aktiviteter, der skal gennemføres i de kommende år.

Samarbejdet mellem FBE og DOF's lokale repræsentanter har gennem de seneste år været konstruktivt og godt. Vi ser frem til nøje at følge implementeringen af planens tiltag og effekterne af disse gennem årlige optællinger af ynglefuglene, jf. aftale mellem FBE og DOF lokalt fra marts 2011.

Venligst

Knud Flensted

FORSVARETS BYGNINGS- OG ETABLISSEMENTSTJENESTE

Forsvar for naturen

Forsvarets skyde- og øvelsesterræner anvendes til militær uddannelse, men samtidig udgør arealerne nogle af de største og bedst bevarede naturområder i Danmark.

Sammenlagt forvalter Forsvaret 33.000 ha enestående natur, hvor den militære benyttelse går hånd i hånd med værdifulde danske naturtyper og arters beskyttelse. Mange militære arealer er i perioder åbne for publikum, så også offentligheden kan besøge og opleve de unikke naturarealer.

I samarbejde med Miljøministeriet har Forsvaret udviklet et særligt koncept for udarbejdelse af drifts- og plejeplaner for terrænerne. Igennem planerne sikrer Forsvaret en passende afvejning mellem militære uddannelsesmæssige behov, naturbeskyttelse og offentlighedens adgang. Information om Forsvarets naturforvaltning kan findes på www.forsvaret.dk.

BUCHS.DK

FORSVARET